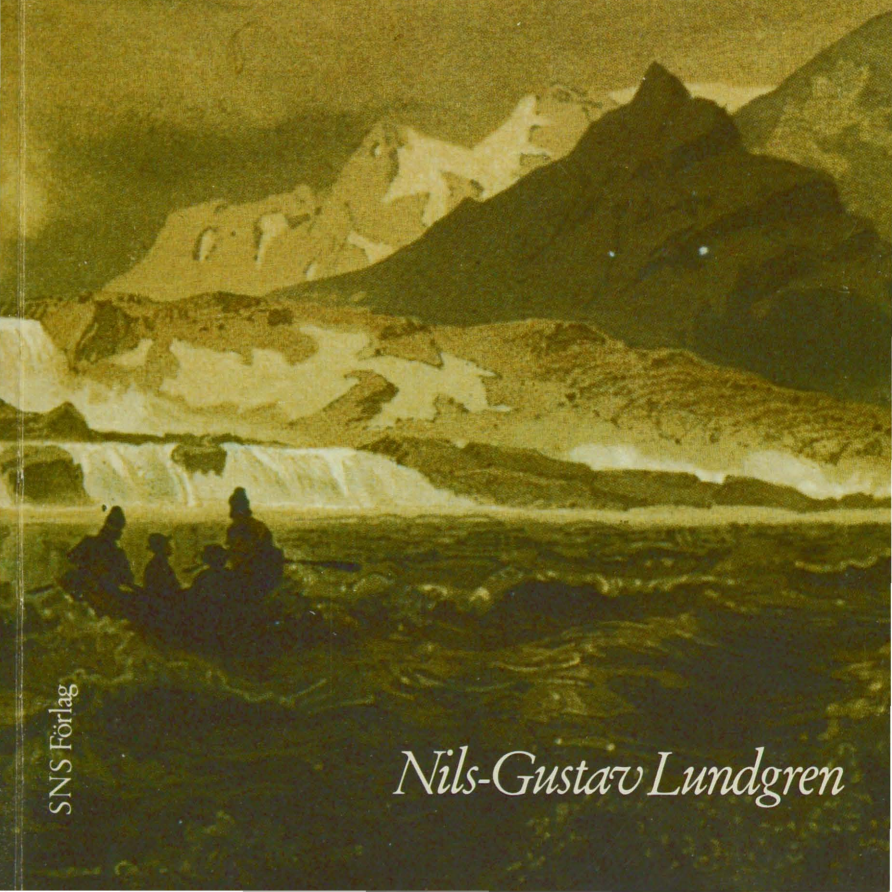

Kampen om naturresurserna

*Ekonomisk utveckling och institutionell
förändring i Lule älvdal under 700 år*

SNS Förlag

Nils-Gustav Lundgren

Kampen om naturresurserna

Kampen om naturresurserna

— *Ekonomisk utveckling
om institutionella förändringar
i Lule älvdal under 700 år*

Nils-Gustav Lundgren

SNS Förlag

SNS FÖRLAG
Sköldungagatan 2
114 27 Stockholm
Telefon 08-23 25 20

- SNS Studieförbundet Näringsliv och Samhälle
(SNS-Center for Business and Policy Studies)
- SNS vill sprida kunskap om ekonomiska och sociala förhållanden samt vara ett obundet forum för öppet utbyte av idéer i ekonomiska och sociala frågor mellan personer i näringsliv, politik och offentlig förvaltning, intresseorganisationer, media, universitet och högskolor.
- SNS verkar genom forskning och utredningar, bokutgivning, seminarier och konferenser samt möten i lokala grupper i Sverige och utlandet. Verksamheten finansieras genom medlemsavgifter, företagsabonnemang, forskningsanslag, uppdragsarvode och bokförsäljning.
- SNS är fristående i förhållande till politiska partier och intressegrupper, men har nära kontakt med universitet och högskolor samt motsvarande forskningsorganisationer i andra länder.
- SNS grundades 1948 som en oberoende sammanslutning av personer i näringslivet med intresse för samhällsfrågor. Organisationen har för närvarande 4 000 individuella medlemmar i 36 lokalgrupper (varav 6 i utlandet) samt ca 120 företagsabonnenter, däribland svenska börsbolag och banker, utlandsägda och kooperativa företag samt statliga företag och myndigheter

FORUM FÖR RÄTTSEKONOMI

är en stiftelse med syftet att främja och sprida information om rättsekonomisk forskning. I styrelsen ingår professor Carl Martin Roos (ordf), professor Ingemar Ståhl, professor Karl Lidgren, professor Björn Lindgren och docent Göran Skogh (verkställande ledamot).

Hagtornsgränden 9

22356 LUND

Telefon 046-13 9272

Nils-Gustav Lundgren
Kampen om naturresurserna
1:a upplagan
1:a tryckningen
ISBN 91-7150-315-3

Omslag och typografi: Ingvar Bylund

Omslagsbild: Stora Sjöfallet i Lule älv såsom Carl Anton Pettersson såg det från Langas år 1861, foto: Tore Abrahamsson

© 1987 Nils-Gustav Lundgren och SNS Förlag

Sättning: Gyllene Snittet, Helsingborg

Tryckning: TA-Tryck, Bjärnum 1987

Innehåll

Utgivarens förord 7

Författarens förord 9

1 Teoretiska utgångspunkter 11

Problemets konturer och några viktiga begrepp 11

Nyttomaximering och rationalitet 13

Property-Rights-teorin för rättsordningens uppkomst
och förändring 14

Fjärrhandel utan statsmakt 16

Ekonomi med staten som tredje part 17

En institutionell ansats 19

Rättsstaten 21

Tradition, moral, ideologi och religion 22

Ekonomisk omvandling, rättsuppfattning och nya
institutioner 25

Orsaker till ekonomisk utveckling och institutionell
förändring 27

2 Ekonomin i Lule älvdal under 1300- och 1400-talen 30

Inlandets fångstekonomi 30

Den medeltida jordbruksbygden 32

Medeltida institutioner och bytesförhållanden i älvdalen 35

3 Lule älvdal och den ekonomiska utvecklingen 1500— 1700-talen 38

Senmedeltidens kris och maktpolitiken i norr 38

Beskattning och staters geografiska utbredning 41

Handels- och skattepolitiken i norr på 1500- och
1600-talen 42

Rennomadismens uppkomst 50

Institutionella konsekvenser av nomadsamhällets
uppkomst 52

En ny religion 55

Krisen under 1600-talet och Lule älvdal 56

Handel och bergsbruk i Norra Norrland och 1600-talets ekonomiska politik	58
4 Ekonomisk tillväxt och resursutnyttjande i Lule lappmark på 1700- och 1800-talen	63
Fjällsamer, skogssamer och nybyggare	63
Relativpriser och omdefinierad rätt	66
5 Skogens nytta 1700—1900-talen	69
Bruksnäringen möter nya relativpriser	69
Skogen, rätten och ekonomin under 1800-talet	73
6 Nyttan av Lule älv på 1800- och 1900-talen	77
Fiske, flottning och elektricitetsproduktion	77
Konkurrensen om Luleälvens vatten under 1800- och 1900-talen	79
7 Industrialisering, intressegrupper och resursutnyttjande på 1900-talet	82
Några nationella utvecklingsdrag	82
Lule älvdal och 1900-talets industriella omvandling	85
Jordbruket i Lule älvdal under 1900-talet	89
Skogsbruk och rennäring	92
Priset på "örörd" natur	93
Nya lagar och maktrelationer	95
Ekologi — för samhällsnytta eller särintresse?	97
Livssätt, naturuppfattning och ny rätt	98
Konfiskation på ideologisk grund	100
8 Sammanfattning	103
Teorin	103
Historien	105
Vad är "orsak" och "verkan"?	107
Noter	108
Litteratur	116

Utgivarens förord

I vår tids kamp om naturresurserna ställs ekonomisk lönsamhet och tillväxt mot kraven på ekologisk balans. Meningsmotsättningarna är stora. Trots det har antagonisterna ett gemensamt; de säger sig alla förespråka samhällets bästa. Man kan dock fråga sig om inte värtaliga formuleringar om det allmänna intresset får tjäna som en täckmantel för vad som rätteligen är att betrakta som särintressen och maktanspråk.

I denna bok om den rättsliga kampen i Lule älvdal sedan medeltiden och framåt ges en välgörande genomgång av hur makthavare och särintressen genom tiderna försökt kontrollera, beskatta och utnyttja de nordligaste delarna av vårt land. En förhoppning är att det historiska perspektivet skall skingra en del dimridåer och bidra till ökad kunskap och klarhet i dagens naturresursdebatt.

Förutom sin aktualitet och intresse för miljödebatten har boken andra intressanta sidor. Författaren tillämpar modern ekonomisk teori om uppkomsten av äganderätt och institutioner för dess bevarande (teorierna om Property Rights och Public Choice) på ett mycket långt historiskt förlopp. Det är ett djärvt och fruktbart — men ingalunda okontroversiellt — grepp. Resultatet har blivit ett intresseväckande och lättläst tvärvetenskapligt arbete av ovanlig kvalitet.

SNS har nyligen utvidgat sitt ägandeprogram till att förutom ägandeformer och företagsutveckling också innefatta egendomsskyddet och den enskildes rätt gentemot staten. Utvidgningen har skett i samarbete med stiftelsen *Forum för Rättsekonomi* som sedan 1985 initierat forskning om "Äganderätten och lagstiftningen om byggande mark och vatten" under ledning av docent *Göran Skogh*. Ett första resultat av samarbetet blev utgivningen av justitierådet Bertil Bengtssons bok "Statsmakten och Äganderätten". Ett andra resultat av samarbetet är utgivandet av denna historiska studie.

Författaren har vinnlagt sig om saklighet och han pekar på de framförda teoriernas begränsningar och de egna värderingarnas betydelse för framställningen. SNS ser det som angeläget att olika synpunkter

kommer fram i debatten, men vill samtidigt påpeka att författaren ensam står för de ställningstaganden som görs.
Stockholm i september 1987

Hans Tson Söderström
VD i SNS

Författarens förord

Under åren 1980—1984 bedrevs vid Umeå universitet ett forskningsprojekt som ur en mängd infallsvinklar behandlade relationen mänskligt naturresursutnyttjande och nordsvensk samhällsutveckling. I projektet deltog representanter från sju vetenskaper fördelade på tre fakulteter, humanistisk, samhälls- och naturvetenskaplig. Men om tidsperspektivet var långt, mer än 1 000 år, och infallsvinklarna många, så avgränsades det geografiska område där de historiska förloppen närmare skulle granskas desto mer. Som undersökningobjekt valdes av flera samverkande skäl Lule älvdal. Tillkomsten av denna skrift motiveras av en önskan att försöka sammanfatta, och ur ett ekonomisk-historiskt perspektiv tolka, delar av dessa undersökningar.* Samtidigt finns ambitionen att relatera den nyligen bedrivna forskningen till kunskap på näraliggande områden. Dessutom finns en strävan att föra resonemangen på en så hög abstraktionsnivå att händelser i undersökningsområdet lätt kan relateras till nationella och internationella förlopp. Det förutsätter en någorlunda enhetlig och väldefinierad teoretisk utgångspunkt.

Historiska framställningar måste med nödvändighet ha relativt stora inslag av deskriptiv och sammanfattande karaktär. Samtidigt är det naturligtvis också önskvärt att prestera analyser av händelseförloppen.

*) Ekonomiska resurser till att påbörja denna studie erhöles från Riksbankens Jubileumsfond via det sk Luleälvdalsprojektet. För att kunna slutföra arbetet har ett stipendium från Forum för Rätts- ekonomi i Lund varit av stort värde. En preliminär version har diskuterats vid ett rättsekoniskt seminarium vid Rättsvetenskapliga institutionen vid Handelshögskolan i Stockholm. Vid seminariet framkom flera väsentliga synpunkter, speciellt från den särskilt utsedda opponenter fil.dr. Ronny Pettersson. Docent Göran Skogh har dessutom lämnat värdefulla synpunkter på flera tidigare utkast. I arbetets inledningsskede erhöles viktigt stöd, uppmuntran och kritik från mina nu fd kollegor inom det sk Luleälvprojektet och den ekonomisk-historiska institutionen vid Umeå universitet, främst Prof. Ulf Olsson, Fil.lic Sven Gaunitz, Dan Bäcklund och Hans-Urban Strand.

Arbetet med att beskriva och sammanföra, dvs att skapa syntes, skiljer sig dock på avgörande punkter från en verksamhet präglad av att abstrahera och ur historiens mångfald isolera enstaka faktorer, dissekera och uppställa hypoteser som testas, dvs att bedriva analys. Att förena de båda arbetssätten är en utomordentligt svår konst. "Det förefaller som det mänskliga intellektet ej passade särskilt bra för denna kombination..." skrev förgrundsgestalten i svensk ekonomisk-historisk forskning Eli F Heckscher i förordet till sin klassiska bok "Svenskt arbete och liv" (1941). Egenskapen att både besitta djupgående kunskaper om de historiska realiteterna och att behärska och utnyttja teori, kunde i vart fall sällan återfinnas hos samma vetenskapsman. Det var enligt Heckscher ett fundamentalt problem i all ekonomisk-historisk forskning.

Men inte ens den mest deskriptiva framställning kan i grund och botten undvika problemet. Någon startpunkt och ordnande princip/teori måste man ha. Den som här valts är den ekonomiska teorin om "Property- Rights".

Den traditionella ekonomiska teorin har under lång tid utsatts för kritik, inte minst från tex historiker liksom från många sociologer och antropologer men även från sk institutionalistiska ekonomer. Teorins svaghet är enligt kritikerna främst att den inte tillräckligt beaktar institutionernas avgörande roll för den samhällsekonomiska utvecklingen, än mindre hur institutionerna uppstår och förändras.

Många ekonomer har emellertid tagit intryck av kritiken och i flera avseenden erkänt dess berättigande. Samtidigt har de utvecklat vad som ibland brukar betecknas som "den nya institutionella ekonomiska teorin" vilken bl a omfattas av de två skolbildningarna "Property-Rights" och "Public-Choice". Property-Rights-skolans användbarhet i historiska studier har främst demonstrerats genom D C North:s arbeten. North m fl menar att man kommit en bra bit på väg i skapandet av en generell teori för tex rättssystemens uppkomst och förändring. Public-Choice-skolan gör anspråk på att kunna analysera det komplicerade växelspelet mellan statsmaktens agerande och intressegruppers verksamhet. Det är alltså dessa båda teoretiska riktningar som här gett inspiration och tagits till utgångspunkt, eller som "ordnande" princip, för framställningen. Här drivs tesen att den nya institutionella ekonomiska teorin kan användas för att tolka också de mycket långsiktiga samhällsekonomiska förloppen.

Gävle i augusti 1987

Nils-Gustav Lundgren

1 Teoretiska utgångspunkter

Problemets konturer och några viktiga begrepp

Avsikten är här att belysa hur den samhällsekonomiska utvecklingen och naturresursutnyttjandet växelspelat i Lule älvdal under en mycket lång tidsrymd. Den period som skall behandlas omfattar de senaste 700 åren, dvs från 1300-talet fram till idag. Det är uppenbart att det långa tidsperspektivet ställer krav på en renodling av resonemangen och en stark betoning av vissa faktorer i samhällsutvecklingen. Risker är då stora att framställningen blir så abstrakt, och kanske primitiv, att den uppfattas som irrelevant, särskilt av dem som väl känner mångfalden, nyanserna och de många komplexa, och ofta motsägande dragen i samhällenas uppbyggnad och funktion under skilda tidsepoker.

Den risken blir inte mindre av att det är den *ekonomiska innebörden* av produktionens inriktning, organisering och förändring, som ställs i centrum för intresset, och inte de konkreta tillvägagångssätten vid redskapens användning, deras utseende eller faktiska förändring. Detta följer av den traditionella definition av ekonomi som här kommer till användning, dvs att hushålla med knappa resurser. Därmed avses det faktum att ett samhälles produktion alltid försiggår under vissa givna restriktioner med avseende på den tid som står till förfogande, mängden och typen av redskap, liksom den kunskap som människorna besitter och därmed förmåga att utnyttja naturresursbasen. Med "ekonomisk innebörd" menas relationen mellan insatta resurser i produktionen och dess resultat, kort sagt *produktiviteten* i vidaste mening. Naturresursbasen blir i detta perspektiv starkt relaterad till den teknologiska nivån och dess förändring, som via effekter på priser kan få resursbasen att öka respektive krympa.

I inledningsmeningens begrepp "utveckling" ligger också inbegripet att *ekonomisk tillväxt* tilldrar sig intresse, liksom den här till relaterade befolkningsutvecklingen. Samhällsutvecklingen kan tex handla

om befolkningsökning och ett extensivt utbredande av bebyggelse utan att produktionens effektivitet, den teknologiska nivån, förändras. Ett sådant förlopp möter förr eller senare de gränser den naturgeografiska miljön sätter. Till slut uppstår "fullt resursutnyttjande" och utan effektivare produktionsmetoder ställs samhället inför ett starkt befolkningstryck då de demografiska mekanismer som ligger bakom folkökningen, i vart fall under en tid, fortsätter att verka trots stagnationen i resurstillgång per individ.

Denna "malthusianska" situation kan emellertid undvikas genom bättre produktionsmetoder, dvs effektivare teknik och organisation. Arbetsfördelning och specialisering kan tex intensifiera resursutnyttjandet och kanske öka avkastningen, men *handelsutbyte* måste då samtidigt utvecklas. Givetvis kan resurskomplementaritet inom området tänkas ge utrymme för inomregional arbetsdelning, men mest väsentlig blir frågan om interregional handel kan utvecklas och få möjlighet att expandera. Då kan produktivitetsvinster realiseras och större resurser än dittills ställas till förfogande.

Produktion och handel kräver för sitt bedrivande *institutioner*, som för att upprätthållas förutsätter ekonomiska resurser. Ju mer komplicerade ekonomiska strukturer som utvecklas, desto fler, mer utbygda och resurskrävande institutioner behövs för att ekonomin skall fungera. Det beror på att längre driven arbetsfördelning innebär allt större skillnad mellan det individen, hushållet eller gruppen producerar och det man konsumerar. Då ökar behovet av koordinerande verksamheter, transporter, inhämtning och bearbetning av information, värdering av i produktion och handel ingående varor och tjänster, utbildning, rättsordning och konfliktlösning. En sådan utveckling innebär med nödvändighet att en rad specialister inom en "transaktionssektor" måste försörjas. De kommer också att uppträda med egna särintressen i fråga om ekonomins organisering och i fördelningen av dess resurser. Omfattningen av och sätten att lösa dessa problem ligger i hög grad bakom den faktiska utformningen av samhällenas institutioner. Därmed avses tex företagsformer, organ för administration och rättsordningens handhavande, men även religion liksom traditions- och ideologibildning i allmänhet. Förändringar i dessa institutionella arrangemang kan ha sin grund i en strävan att hantera problemet med *transaktionskostnader*, dvs kostnader för att ingå och genomdriva byten och handel.

Givetvis har inte bara samhällen präglade av en långt driven specialisering och handel behov av institutioner för produktionens och för-

delningens organisering. Även fångst samhällen har sådana behov, då tex viss arbetsdelning sannolikt alltid förekommit. Transaktionskostnaderna blir under sådana förhållanden låga då situationen kännetecknas av att individerna bär på likartade kunskaper och utbytet sker inom ramen för relativt små grupper. Produktion och fördelning äger alltså rum under de restriktioner och den interna kontroll som följer av en gemensam föreställningsvärld genererad ur ett liv och en försörjning på samma resursbas. Likartade förhållande gäller för den tidiga jordbruksbyn och för nomadsamhället.

Dock uppkommer konflikter om hushållning med knappa naturresurser. En resurs, tex ett fiskevatten, ett viltstråk eller ett skogsbete, kan inte användas av alla i obegränsad omfattning. Intressekonflikter uppstår omedelbart och kräver en lösning i någon form. Knapphet, konflikt, rättslig uppdelning och handel är begrepp och företeelser oupplösligt förknippade med samhällsutvecklingen. Observera att detta inte alls är någon exklusiv förhistorisk eller medeltida företeelse, utan mekanismerna är i full kraft ännu idag och kan tex observeras i form av Islands utvidgning av fiskegränsen på 1970-talet, Falklandskriget i början av 1980-talet och kampen om de potentiella resurserna vid polerna, de ständigt pågående försöken att reglera fisket i världshaven, jakten på valar och mineralutvinning på havsbotten m m.¹

Här tangeras ännu ett problem som måste beaktas vid en skildring av samhällsutvecklingen på lång sikt, nämligen *statsmaktens* uppträdande och funktioner. För undersökningsområdet, Lule älv, blir problemet aktuellt på 1300-talet då kyrkan i allians med mellansvenska stormän uppträder med anspråk på att ha exklusiva rättigheter till, dvs statligt privilegierade, fisken vid vissa av Luleälvens laxrika forsar.

Nyttomaximering och rationalitet

Inledningsvis har redan framskymtat en teoretisk utgångspunkt med rötter i den mikroekonomiska teorin. Dess "människosyn" bygger på att individerna är rationella, dvs nyttomaximerade, och att detta styr deras handlande. Observeras bör att detta inte innebär att individen mäter allt i pengar, eller för äldre tider i varor, och uteslutande styrs av att maximera sin egen tillgång på materiella resurser. Antagandet innebär bara något så banalt som att individerna i sitt handlande förutsätts väga fördelar mot nackdelar av något slag, även om givetvis sådana övervägande i hög grad handlar om materiella livsbetingelser.

Att för vårt syfte i huvudsak förutsätta en rationell "economic man", dvs en individ som antas känna sina behov, vara förmögen att rangordna dem, och som föredrar mer framför mindre och variation i konsumtionsvalet framför ensidighet då produktion och inkomster stiger, är varken en särskilt djärv eller originell utgångspunkt. Betydligt svårare är det givetvis att fastställa vilken innebörd som olika individer och grupper ger begreppet nytta och under vilka villkor som maximerandet sker, dvs vad som i ett givet fall egentligen är ett rationellt handlande och det utifrån teorin förväntade beteendet.²

Ekonomisk tillväxt i ett samhälle kräver då att nyttan av ökade ansträngningar, förbättring av tekniska och organisatoriska former för produktionens och handelns bedrivande, eller ett nytt naturresursutnyttjande i tillräckligt stor omfattning tillfaller den agerande individen/gruppen och inte någon annan. Den egna och andras fördel måste bringas i någon form av samklang om tillväxt skall kunna komma till stånd.

Property-Rights-teorin för rättsordningens uppkomst och förändring

Den sk Property-rights teorin har som utgångspunkt att en människas beteende får effekter på andra människors villkor. Regler för vad man får, respektive inte får göra skapas därför³. I ett samhälle baserat på tex olika former av fångst utvecklas normer och regler för vilka aktiviteter som ska/får ske individuellt respektive kollektivt. Då det gäller särskilt knappa resurser utvecklas mer preciserade bestämmelser för hur mycket, var, och under vilka omständigheter, resursen får användas. Rättsordningen definierar relationer mellan människor med avseende på nyttjandet av knappa resurser och handlar alltså inte om förhållandet mellan människor och ting.

Den rättsliga regleringen handhas av en kollektiv organisation. Fördelning och omfördelning av resurser i form av jakt- och betesmarker eller fiskevatten kan ske efter olika principer som tex antalet hushållsmedlemmar eller mängden boskap. Det centrala organ som sköter rättsordningen måste ha någon form av sanktionsmöjligheter för att kunna genomdriva sina beslut. En sanktionsmöjlighet är social utstötning. Människornas inbördes relationer kräver att en sådan administrerande och kontrollerande organisation upprätthålls.⁴ I Lule älvdal

möter vi från medeltiden sådana förhållanden i det samiska fångstsamhället och senare i nomadsamhället liksom i den agrara bygemenskap som växer fram.

Det som här främst skall undersökas är vad som händer då större förändringar inträffar. Det kan tex vara ett försämrat klimat som drastiskt reducerar resurstillgången, eller i form av externa krafter kanaliserade genom handel eller via statsmaktens ingrepp. Sådana händelser kan starkt påverka värdet av olika resurser och på ett avgörande sätt förändra relationerna mellan människorna. En tidigare utnyttjad resurs, eller en nytthet som fanns i överflöd och vars nyttjande därför stod var och en fritt, kanske plötsligt blir knapp. Den gamla institutionella strukturen visar sig då otillräcklig. Så länge den knappa resursen får utnyttjas utan restriktioner kommer, i enlighet med vårt antagande om människans "väsen", var och en att tänka och agera på följande sätt: "Om inte jag utnyttjar resursen kommer någon annan att göra det och, utan hänsyn till mig, istället tillgodogöra sig hela fördelen därav". Situationen uppmuntrar alltså inte till hushållning. Den tekniska utveckling som äger rum tenderar sannolikt att bli snedvriden. Det föreligger starka incitament att förbättra tex fiske- och jaktredskap, men inte till att utveckla teknik och metoder för hushållning. Om en resursuttömning skall kunna undvikas måste då bli väl preciserade gränser upprättas. Centralt administrerad och kollektiv resurshushållning, tex genom bygemenskaper, visar sig ofta i sådana situationer ha viktiga nackdelar.

Ett kollektiv kan genomföra en centralplanering, där tillgångarna fördelas och utnyttjandet övervakas. Men detta kräver vanligen relativt stora ansträngningar. I den ekonomiska historien inträffar därför ibland att någon form av enskilt ägande utvecklas. Besluten om hur resursen skall användas sammanförs därigenom på ett direkt sätt med kostnadsansvaret. Ur ett ekonomisk-historiskt perspektiv är det dock angeläget att påpeka att en sådan lösning kan vara slutfasen i en process som pågått under lång tid, och att olika former av kollektivt nyttjande länge kunnat fungera.

Studier av indianska samhällen i nuvarande Kanada har tex visat hur äganderätt till land/jaktområden växte fram som ett svar på pälshandelns snabba expansion från mitten av 1600-talet. Upprättande av enskilt ägande och precisering av gränser kunde ske då de aktuella vilbråden, tex bävvar, var relativt stationära. Någon motsvarande framväxt av äganderätter och preciserade gränser inträffade däremot inte bland de indianer som vid samma tid levde på de stora slätterna

längre söderut. Orsaken har ansetts vara att kommersiella intressen inte blev lika starka rörande där befintliga villebråd. När knapphet uppstod medförde gränsdragning, privatisering och kontroll alltför höga kostnader då det handlade om bufflar som rörde sig över vidsträckta områden.⁵

I denna framställning kommer en process i nordligaste Sverige och Lule älvadal att behandlas som liknar den bland indianerna i Kanada. I norra Sverige kom den samiska ekonomin också starkt att påverkas av den internationella pälshandelns uppsving, men mer än 100 år tidigare. Samma förlopp med tilltagande knapphet och nya rättsförhållandens framväxt kommer att beröras i anslutning till skogsutnyttjandet inom det agrara samhället under främst 1800- och början av 1900-talet. Dagsaktuella intressekonflikter rörande naturresursutnyttjandet i området kommer också att granskas från samma teoretiska utgångspunkt.

Olika former av enskilt ägande kan kompletteras med att kontraktsfrihet utvecklas. Kontraktsfrihet tillåter en person att mot viss ersättning avstå från sin rättighet/egendom, tex att bedriva jakt inom ett visst område eller att där avverka skog, för att istället ägna sig åt någon annan försörjningskälla. Då ökas möjligheterna till arbetsdelning, specialisering och höjd produktivitet.

Fjärrhandel utan statsmakt

Historiskt har viss specialisering och fjärrhandel kunnat utvecklas utan inblandning av någon centralmakt. Om olika parter vågar lita på att man kan fortsätta att byta varor i framtiden avtar incitamenten till överfall och rån, fusk m m. Förtroende kan utvecklas mellan parterna, även över kultur- och språkgränser, tack vare ömsesidig nytta. Sådan handel begränsas dock alltid till varor som är lätta att transportera och lätta att bestämma kvaliteten på. För Luleälvdalens del gäller det för äldre tid i första hand salt, hampa, pälswerk, vapen, verktyg och torkade livsmedel, främst fisk. Sådan fjärrhandel, utan tredje part, utvecklas genom långvariga förbindelser på personlig bas, där handeln överförs från far till son eller inom någon typ av handelsförbund. Denna handel omgärdas ofta med symbolhandlingar med stark kulturell eller religiös anknytning, med gåvor, handelssup eller andra ritualer. På så sätt kan fjärrhandel utvecklas även i avsaknad av en marknad präglad av konkurrens, dvs rätt och möjlighet att byta handelspart och till-

gång till allsidig information om alternativa priser och varukvaliteer och den rättssäkerhet som en statsmakt kan garantera. Detta innebär inte att handeln sås är "inbäddad" i den sociokulturella strukturen i den mening att den inte styrs av nyttomaximerade motiv, vilket tex antropologer ibland hävdar. Bakom det ibland till synes "irrationella" beteendet, tex utväxlande av mycket dyrbara gåvor, finns alltså, enligt vårt sätt att se, en rationell ekonomisk grund. De ofta komplicerade ritualerna har kommit till för att skapa och reproducera institutionella förutsättningar för fjärrhandel då en rättsordning som garanteras av en tredje part saknas.⁶ Möjligheterna att utveckla ett sådant handelsutbyte var emellertid mycket begränsade. För mer omfattande arbetsdelning och handel, diversifierad varuuppsättning och framför allt för finansiella transaktioner krävs en rättsordning av mer formellt slag som garanteras av en tredje part, dvs en statsmakt.

Ekonomi med staten som tredje part

Statsmakten definieras som en organisation, som med våld behärskar ett område och vars gränser bl a sätts av makten att uppta skatter från undersåtar. Staten "handlar" med en uppsättning tjänster, främst rättsordning och försvar, vilkas produktion har skalfördelar ur ekonomisk synpunkt. Det finns alltså ekonomiska skäl till varför en stat vid en viss tidpunkt uppstår och specialiseras på sådan tjänstproduktion.

Traditionellt finns två synsätt på statsmakten.⁷ Det ena framställer staten som uppkommen genom ett samhällsfördrag. Statens funktion är då att garantera rättssäkerheten, tex skydda äganderätten och de frivilliga avtal som ingåtts samt att på ett opartiskt sätt delta i konfliktlösningen. Till de till rättsväsendet knutna funktionerna tillkommer dessutom uppgiften att tillhandahålla ett yttre försvar. Staten är i detta perspektiv en oberoende "tredje part" som bl a genom att underlätta arbetsdelning och byten gynnar ekonomisk tillväxt och maximerar samhällsnyttan.

Mot detta synsätt står tesen att staten representerar en dominerande samhällsgrupp. Den är en klasstat vars agerande syftar till att tjäna ett visst särintresse oavsett någon hypotetisk "samhällsnytta". Det är en ståndpunkt som främst artikulerats av marxistiska forskare, men som ibland även framförts av tex liberala ekonomer.

I praktiken har de båda konkurrerande teserna kommit att närmas varandra i den forskningsriktning som ovan benämndes "den nya in-

stitutionella ekonomiska teorin". De två synsätten är, som bla D C North påpekat, inte varandra helt uteslutande. Tesen om samhällskontraktet ger en logisk förklaring till statens uppkomst som en effekt av olika individers och gruppers ömsesidiga fördel av tex ett gemensamt försvar. Ett ordnat rättsväsen och på förhand uppgjorda regler för konfliktlösning underlättar för arbetsdelning och handel, och därmed för allmän ekonomisk utveckling. Det är också ett historiskt faktum att staten vanligen godtagits som tredje part vid konfliktlösning.

Men statsmaktens funktion som tredje part i alla kontraktsrättsliga sammanhang, tillsammans med att den genom våldsmonopolet kan genomdriva "sin vilja", gör den oundvikligen till ett fält för kamp mellan samhällets särintressen. Det ligger i öppen dag att tex ekonomiskt starka grupper därför har mycket goda skäl att anslå stora resurser för att påverka, eller kanske t o m komma i besittning av, statsmakten till egen fördel. Om dessutom, helt i linje med vår ovan presenterade människosyn, det förutsätts att även statsmakten består av nytto-maximerande härskare med underlydande agenter, vad händer då? Vad är det som tex hindrar att de i staten verksamma människorna försöker utnyttja våldsmonopolet till egen fördel? Divergerande intressen kan dessutom uppstå mellan härskaren och hans agenter på lokal nivå. Olika system för att "kontrollera kontrollörerna" skapas därför. Beskrivning börjar alltså allt mer likna den om klasstaten.

Teorin om samhällsfördraget tar fasta på de uppenbara fördelar en stat kan innebära för samhällsmedlemmarna, men bortser lätt från den lika självklara kampen om makten över staten. Teorin om klasstaten betonar visserligen maktkampen och möjligheten att via bla våldsmonopolet gynna vissa särintressen men förbiser möjligheten till en samhällsnyttig funktion. I grunden skiljer sig de två uppfattningarna från varandra genom behandlingen av statens våldsmonopol. Teorin om samhällsfördraget förutsätter en någorlunda jämn fördelning av våldspotentialen mellan inblandade parter, medan teorin om klasstaten antar en i hög grad ojämn sådan fördelning.

En institutionell ansats

Den ståndpunkt som här kommer att intas är varken den om samhällsfördraget eller den om klasstaten. Förutsättas kan dock att härskaren (de i statsapparaten verksamma individerna), liksom andra, agerar i eget intresse, som antas bestå i att maximera inkomsterna och att säkra maktställningen. Detta skall då uppfattas så att "statsmakten" antas bestå av en struktur vars "intressen" är de människors och de gruppers vilkas relationer bygger upp denna "statsstruktur". Det handlar om komplicerade intressekonstellationer, ofta stabila över lång tid, men som också genomgår förändringar.⁸

Under äldre tid handlar "den svenska kronans intressen" i hög grad om kungen och hans agenter som i syfte att maximera statsinkomsterna (skattebetalningar eller tjänster utförda för staten), ingår avtal med olika grupper rörande rättigheter av olika slag. Rättigheter (privilegier) för näringsutövning, naturresursutnyttjande etc definieras, fördelas och omfördelas mot bakgrund av de kostnader och de intäkter det medför för statsmakten. Det är en "byteshandel" där statens våldsmonopol längre tillbaka i historien kan närvara i tämligen öppen form. Ibland träffas t ex uppgörelser mellan kungen och olika landsdelars bonderepresentanter i närvaron av uppställda och väl synliga knektar. Ett annat exempel är då härskarens agenter, från sina krigsskepp, utnyttjar den statliga förköpsrätten av varor då de möter handelsmän på väg till hamnar belägna på kungens territorium.⁹

Idag sker förhandlingar, där rättigheter och ekonomiska resurser fördelas och omfördelas och "regler" ändras, i ett mycket komplicerat sammanhang. Härskarens, regeringens, makt baseras inte längre på samma uppenbara sätt på våldsmonopolet, än mindre med hänvisning till högre makter som yttersta legitimitetsgrund. Som sådan fungerar idag begreppet "folkviljan", uttydbar på olika sätt.¹⁰ Viktigt är nu bl a att via röstmaximering vinna en stark ställning i parlamentet under de villkor som allmän rösträtt, yttrande- och tryckfrihet innebär. Men även idag, liksom tidigare, sker en byteshandel mellan staten och olika parter där rättigheter och skyldigheter, inkomstmöjligheter och skattebetalningar utväxlas.

Här hävdas alltså att statens relationer till regioner, samhällsgrupper och individer i sina mest grundläggande drag är likadana idag som för 700 år sedan. Då liksom nu har staten möjligheten att ändra "rättighetsfördelningen", och genomdriva "sin vilja" genom den återförsäkring våldsmonopolet i sista hand innebär. Sådana förändringar av sam-

hällets "spelregler" antas alltså i sin tur återspegla en "byteshandel" mellan de i staten verksamma och i övriga samhället existerande sårin-tressen. De senare kännetecknas då givetvis av stora skillnader i posi-tion och förmåga att hävda sig.

Den hittills förda argumentationen leder till vissa slutsatser om hur staten kommer att bete sig gentemot produktionens och handelns or-ganisering. Olika grupper av ekonomiskt verksamma kommer gener-ellt sett att i möjligaste mån skiljas från varandra i rättsliga avseenden. Härigenom underlättas statens skatte- och avgiftsuppbörd. I enlighet med vår terminologi ovan försöker staten därigenom sänka sina tran-saktionskostnader. Fritt nyttjande kommer i längden bara att tillåtas när det gäller sådana resurser där det blir för dyrbart att ordna kon-troll över insatta produktionsansträngningar och värdet av avkast-ningen.

Resonemanget leder dock inte fram till någon entydig slutsats om statsmakten vanligen kommer att favorisera monopolistiska privile-giesystem eller att uppmuntra konkurrens. Beteendet bestäms snarare av relationen mellan möjliga statsinkomster och kostnaderna för att organisera skatteuppbörden och att upprätta nödvändig kontroll. Oli-ka teknologiska villkor för såväl administration som för produktion och handel under olika tidsperioder får därigenom stor betydelse.

I Sveriges fall och ur Luleälvdalens synvinkel kommer i det följande uppmärksamhet att riktas mot tex det Bottniska handelstvånget, stapelstadssystemet, Vasa-kungarnas strävan att uppskatta värdet av lapp-markens tillgångar och vinna kontroll över de sk Birkarlarnas handel med lappmarksprodukter. Brukens tilldelning av privilegieskogar, skiftena, avvitringen liksom de lagar som tillkommit under 1980-talet och rör naturresursutnyttjandet i Sveriges lappmarkskom-muner kommer också att behandlas.

Statsmaktens handlingsmöjligheter är dock även underkastade vissa restriktioner. Ovan antyddes en, den som består i de höga kostnaderna för kontroll över och beräkning av värdet på viss produktion i anslut-ning till främst olika former av allmänningar. Mycket höga kontroll-kostnader lägger alltså begränsningar på statsmakten. Det gör också förekomsten av ekonomiskt och organisatoriskt starka samhällsgrup-per vilka, om de utsätts för alltför hårt tryck, kan frambringa en ny, alternativ härskarstruktur. Kort sagt, det finns vanligen potentiella konkurrenser om makten. Oavsett de samhällsekonomiska konse-kvenserna måste sådana hänsyn tas av statsmakten. Förhållandet komplicerar naturligtvis den ovan berörda frågan om statsmaktens be-

nägenhet att etablera monopolistiska privilegiesystem alternativt att skapa förhållanden gynnsamma för fri konkurrens. Att maximera skatteintäkterna genom att beröva kanske nu tämligen improduktiva innehavare deras privilegier, och ge dem också, eller uteslutande till nya grupper kan naturligtvis stå i motsättning till det "andra argumentet" i härskarens "nyttofunktion", nämligen bibehållen maktställning.

Utomstående, konkurrerande statsmakter utgör också en restriktion på maktutövningen från statens sida gentemot de egna undersåtarna. Om det egna landets ekonomi utvecklas alltför ogynnsamt i relation till andra näraliggande nationer, kanske på grund av en ineffektiv institutionell struktur, växer uppenbart risken för anfall utifrån, ockupation och förlorad makt- och inkomstställning. Undersåtar bosatta där de har tillgång till en alternativ statsmakt måste också behandlas med större varsamhet än de som inte befinner sig i detta läge. Här kan samernas potentiella, och ibland realiserade, möjlighet från tid till annan, att undfly en alltför tryckande härskare nämnas. Från 1500-talet och 300 år framåt i tiden betalade ibland samerna skatt till både två och tre härskare för att därigenom kunna utnyttja det rättsliga systemet i de olika staterna, samt för att söka undvika att utsättas för härjningar i krigstider. De berördes ibland på ett direkt sätt av förvecklingar mellan kungarikena Danmark/Norge och Sverige/Finland samt det tsaristiska Ryssland.¹¹

Rättsstaten

Statsmaktens ställning och faktiska agerande påverkar på ett avgörande sätt den långsiktiga ekonomiska utvecklingen. Ekonomisk tillväxt förutsätter, förr eller senare, förekomsten av en statsmakt, men den kan samtidigt, som Douglas North betonat, bli en viktig av mänskorna skapad orsak till ekonomisk stagnation och tillbakagång.¹²

En väl fungerande ekonomi kräver att individerna motiveras till uppoffringar av olika slag, tex i form av investeringar i arbetstid, utbildning eller kapital. Detta förutsätter en viss grad av säkerhet och förutsebarhet. Statens vitala funktion gentemot det ekonomiska livet är att garantera det nödvändiga skyddet för enskildas rättigheter. Rättsskyddet gäller inte bara medborgarnas inbördes förhållanden, utan rör också relationen mellan dem och statsmakten. Att finna former som reglerar relationen mellan individen och staten är ett svårlöst

problem som under lång tid sysselsatt många filosofer och samhällsforskare. Staten kan genomföra konfiskationer, begränsa förfoganderätter, utöka skyldigheter och beskatta med hänvisning till "statsnyttan" eller "allmänintresset". Men om sådana åtgärder drabbar enskilda eller grupper på ett oförutsett och godtyckligt sätt kan det inverka förlamande på ekonomin. Bland annat därför måste intrång på enskildas rätt eller egendom vara förknippade med ersättningar och kompensationer till dem som drabbas. Till den sk rättstatens principer hör dessutom att förändringar i de enskildas rättigheter endast kan ske enligt lag med stöd i en konstitution. Det måste i princip finnas möjligheter att "få rätt" även gentemot "fursten"!

Tradition, moral, ideologi och religion

Hittills har de komplex av institutioner som brukar betecknas med begrepp som "norm", "konvention", "tradition", "världsbild/religion" eller "ideologi" bara flyktigt berörts. Olika uppfattningarna om "verklighetens natur" kan bero på olika erfarenheter till följd av t ex ett liv i viss naturgeografisk miljö eller av en långt driven arbetsdelning i samhället.

Det synsätt som här kommer att anläggas är att "normen" (institutionen) är ett sätt att ekonomisera; människorna kan rationalisera sin inhämtning och bearbetning av information genom att i ett tankesystem inordna sina iakttagelser så att kostnaderna för beslutsfattandet minskas. Mellan människor som omfattar samma "världsbild" minskas risker och osäkerheter. Egna handlingar och andras reaktioner på dem blir lättare att förutse.¹³

Genom att underkasta sig "traditionen", moralreglerna el dyl "byter" individerna en del av sin handlingsfrihet mot att enklare kunna inhämta och bearbeta information och att fatta beslut. Dessa institutioner har skapats mot bakgrund av mänskliga erfarenheter gjorda under mycket lång tid och det är därför förknippat med stora uppoffringar och kostnader av olika slag att ändra dem. Det är orsaken till att sådana institutionella arrangemang (moral, ideologi etc), och företeelse starkt avhängiga dem, endast långsamt kan förändras.

Förutsättas måste emellertid, att oupphörliga iakttagelser som kolliderar med de övergripande "referensramarna", förr eller senare, måste leda till en omprövning. "Världsbilden" kan inte upprätthållas hur länge som helst om den inte alls kan göras konsistent med individens

erfarenheter. Man får dock anta att "anomalier" (Kuhn 1970) måste ackumuleras i stort antal under lång tid för att en grundläggande förändring skall komma till stånd på t ex den ideologiska eller, i än högre grad, på den religiösa nivån. En stor relativprisförändring av varaktig natur lär inte påverka individen mycket i det avseendet. Men ständiga och många händelser som strider mot vad som "borde" inträffa måste till slut få effekt.

Hittills har egennyttnen hos de agerande framhållits, även om vissa hinder mot överfall och bedrägeri uppmärksammas, främst den ömsesidiga nyttan av handel och statens våldsmakt. Men verkligheten är givetvis mer komplicerad än så. Statens kontroll över t ex laglydnaden är långt ifrån fullständig, minst av allt under medeltiden, men är det inte heller idag. Trots detta beter sig människor vanligen laglydigt fast en rent individuell nyttekalkyl ofta skulle motivera till annat agerande. Ideologi, idealitet, religion eller annan övertygelse kan uppenbarligen ges en "självständig" kraft. Det kan vara orsaken till att så stora ekonomiska resurser anslås för "ideologibildning". En ganska liten del av t ex utbildningsväsendet är troligen uteslutande investering i humankapital (yrkesfärdigheter) eller ren konsumtion för nöjes skull. Socialisation, dvs investering i legitimitet, slukar sannolikt den största andelen av de resurser som genom historien anslagits till ceremonier, parader, religionsutövning och utbildningsväsen.

Här tangeras en central problemställning inom "Public-Choice-teorin". Enskilda individer kan uppenbarligen ha stort intresse av att det bildas en organisation som tillvaratar den egna gruppens intressen. Men samtidigt finns det goda skäl för var och en att luta sig tillbaka och överlåta till andra i gruppen att ta på sig de kostnader, och ofta avsevärda risker, som är förknippade med att organisera t ex samhällsförändrande företag. Att tendensen till "snålskjutsbeteendet" existerar är inte svårt att få verifierat av t ex arbetarrörelsens pionjärer, eller dagens organisatörer inom hyresgäst- eller villaägarföreningar etc. Men samtidigt utfördes och utförs ett självupppoffrande, ideellt organisationsarbete av ibland stor betydelse för samhällsutvecklingen. Hur "mekanismen" ser ut då "snålskjuts- beteende" upphävs, dvs vilka sociala omständigheter som då krävs, finns det knappast någon idag existerande samhällsvetenskaplig teori runt vilken enighet råder.

Då långsiktiga drag i samhällsutvecklingen skall studeras är det emellertid viktigt att försöka beakta massrörelsernas och de ideologiska föreställningarnas roll. Ideologierna består dels av en beskrivning av rådande samhällsförhållanden, dels av till moral och etik starkt an-

knutna utsagor om hur de sociala arrangemangen borde vara beskaffade. Det rör då omdömen om rättvisa och orättvisa, legitimitet eller illegitimitet i samhällsarrangemangen. Detta gäller alldeles oavsett om ideologin fungerar som i huvudsak legitimerande för, eller som källa till kritik av och attacker på, den rådande samhällsordningen.¹⁴

I vissa situationer kan alltså ideologin på ett avgörande sätt inverka på beslut och handlingar med stora och långsiktiga konsekvenser. Ett exempel i "stor skala" är naturligtvis inflytandet från Karl Marx idevärld på många länders utveckling under 1900-talet. Ett annat aktuellt exempel är inflytandet från den av Khomeni uttolkade islam på händelserna i Iran. Men även i mindre "storslagna" sammanhang finns det ideologiska bevekelsegrunderna närvarande som en långt ifrån obetydlig faktor vid sidan av den mer inskränkta "rationella egennytta" som här främst betonats som avgörande för människornas beteende.

I anslutning till händelser i, eller av betydelse för, Lule älvadal kommer företeelser med starkt ideologiskt inflytande också att uppmärksammas. Det tidiga centralsvenska agerandet gentemot Lule älvadal skedde tex i nära anknytning till den kyrkliga politiken och en viktig grupp i området, samerna, genomgick under den behandlade tidsperioden ett genuint religionsskifte. De socialistiska och agrarkonservativa ideologiernas betydelse för lagstiftningen rörande nyttjandet av naturtillgångarna och den framväxande faktormarknaden under sent 1800- och tidigt 1900-tal kommer också att beröras. Dagens intressekonflikter och lagstiftningsverksamhet i anslutning till lappmarkens naturresurser utvecklas dessutom under starkt inflytande av allt tydligare artikulerade sk ekologiska föreställningar. Dessa förefaller att vara under utformning till en övergripande ideologisk föreställningsvärld hos relativt breda folklager och står i stark konflikt mot de förhållningssätt till naturmiljön som dominerat under de senaste dryga 100 årens industriella epok.

Ekonomisk omvandling, rättsuppfattning och nya institutioner

Nya tillämpningar av och kunskaper om teknik, organisation eller naturresursutnyttjande kommer att starkt påverka de relativa bytesförhållandena mellan olika grupper och regioner. En del kommer att få en stärkt ställning medan andra får se sin position försvagad. På sikt får detta konsekvenser även för de institutionella förhållandena i samhället.

Då det gäller rättsuppfattning och därmed sammanhängande "världsbild" hos människorna spelar försörjningsstrukturen, främst arbetsdelningen och förändringar av denna, en stor roll. Vilken institutionell ordning kommer man egentligen att betrakta som legitim på sikt? Ekonomisk tillväxt genom arbetsdelning och specialisering kommer oundvikligen att generera divergerande uppfattningar. Det är inte svårt att tänka sig att en grupp som förhindras att realisera potentiella ekonomiska fördelar genom ett visst institutionellt arrangemang, snart kan komma att uppfatta institutionen som illegitim. För dem finns det då goda skäl att avsätta ekonomiska resurser för att försöka ändra den institutionella strukturen. Men lika goda skäl finns för dem som eventuellt drabbas härav att sätta sig till motvärn och söka förhindra en förändring.

Historien är fylld av exempel på denna process med propaganda och motpropaganda och försök att utnyttja staten till egen fördel. I Sveriges fall intar kampen om jorden och de realiteter som döljs bakom statens indragning av kyrkans jord på 1500-talet, 1600-talets reduktion, skiftena, avvittningen m fl händelser en central plats. Intressepolitiken blev förmodligen viktigare under 1800- och 1900-talen genom den då långt drivna specialiseringen på individuell, regional och nationell nivå. Transaktionssektorn upptar en allt större del av ekonomin, samtidigt som de gemensamma erfarenheter och kunskaper som en låg grad av arbetsfördelning innebär har utplånats. Behovet av att i organiserade och institutionaliserade former fördela och omfördela produktionsresultatet och att bevaka den egna gruppens "rättmätiga" andel av såväl kostnader som intäkter av den samhällsekonomiska verksamheten ökar därför hela tiden.

Stora relativprisförändringar orsakade av tex nya teknologiska villkor skapar oundvikligen instabilitet i ett samhälle. Den grupp som gynnas kommer att disponera väsentligt större materiella tillgångar än tidigare medan andra sannolikt missgynnas, om inte absolut, så helt

säkert relativt sett. Stora och varaktiga ekonomiska förändringar leder förr eller senare till starkt tryck mot skapande av nya institutionella förhållanden.

Ett klassiskt exempel, men med stora verkningar än idag, är de fallande spannmålspriserna under slutet av 1800-talet. Resultatet blev en lång rad institutionella förändringar. Tullar och kvoteringar för att skydda sitt jordbruk infördes av de flesta länder och en kooperativ jordbruksrörelse började växa fram. Den mobiliserade kraft för att påverka, och helst kontrollera, den statliga jordbrukspolitiken, men det handlade också om organiserade försök att hantera de nya relativpriserna genom ökad produktion av animalier och uppbyggandet av andelsägda mejerier, slakterier m.m. Exemplet visar vad som händer då en talrik och organisatoriskt relativt stark samhällsgrupp får marknadskrafterna emot sig. Då kan effekterna av den ogynnsamma relativprisutvecklingen mildras och under lång tid fördröjas genom att den drabbade gruppen kan utnyttja den ackumulerade politiska styrka som tidigare ekonomiska omständigheter skapat.

Fundamentalt nya relativpriser innebär dessutom ofta att olika nyttjande av naturresurser kolliderar, att existerande konflikter skärps och att ny rättslig reglering så småningom tvingas fram. I norra Norrland och Lule älvdal ställs i stor skala rennomadiserande fjällsamer mot skogssamer från 1600-talet och skogssamer mot nybyggare, tex fiske mot sjösänkning för vinnande av höslätter, under 1700- och 1800-talen. Snart tillkommer frågan om skogens "nytta", som timmer eller till bränn- eller tjärved, som betes- eller jaktmark. På själva Lule älv handlar frågan på 1800- och 1900-talen om vattnet som laxfiske, till flottled eller som elektricitetsalstrare.

I sådana situationer är den kritiska frågan om det nya användnings sättet av knappa resurser med lätthet kan förenas med statens egenintresse av inkomster och politisk kontroll. Om så är fallet, torde kampens utgång vara lätt att förutse. Men givetvis kan starka politiska konvulsioner, "olöslig" konflikt och helt utebliven ekonomisk förnyelse också tänkas blir resultatet av kampen mellan särintressena. Ur tillväxtskympunkt ineffektiva institutionella former kan därför uppstå och existera under lång tid.

I en marknadsekonomi finns det starka skäl för antagandet att mer produktiva ekonomiska organisationsformer med tiden tenderar att konkurrera ut de improduktiva. De mer produktiva kommer ju på sikt, om de tillåts verka, att disponera allt större resurser relativt sett, och då öka sina överlevnadsmöjligheter. I en förlängning kan det då

också gälla förmågan till "byteshandel" med statsmakten om rättighetsfördelningen i samhället.¹⁵

Konkurrensen om resurserna kan givetvis ske på en marknad med fri prisbildning, men kan lika gärna förekomma i mer eller mindre kontraktsbundna och administrerade former. Varianter av den senare typen upptar som vi vet större delen av historisk tid. Men det förhållandet leder inte till åsikten att produktion, fördelning och handel då styrdes av "icke-ekonomiska" eller "icke nyttomaximerade" motiv, till skillnad mot vad som blev fallet efter marknadsekonomin och kapitalismens framväxt. Även i dag sker t ex en mycket stor och växande del av den ekonomiska verksamheten inom kontraktsbundna och administrerade former. Det gäller t ex lönebildningen, offentlig budget och en omfattande resurshantering inom de transnationella företagens verksamhetsområden m m. Allt detta sker under andra former än som kan karaktäriseras såsom varande en "fri marknad". Men att på basis av iakttagelsen att en marknad med fri prisbildning saknas genast dra slutsatsen att vi här har att göra med "icke ekonomiserande" motiv till individers och grupper handlings förefaller förhastat. Produktion och handel utan direkt synlig prismekanism, t ex under medeltiden, skedde också under hänsynstaganden, som måste betraktas som lika nyttomaximerande och ekonomiserande som exemplen ovan från modern tid. Däremot föreligger skillnader i vad som brukar betraktas som rationella arrangemang under givna omständigheter. Det kan vara en marknad med fri prisbildning men också någon form av långsiktigt kontraktsbundna administrerade former. Det är för att spåra orsakerna till sådana skillnader som transaktionskostnadernas roll måste uppmärksammas.

Orsaker till ekonomisk utveckling och institutionell förändring

Innan behandlingen av det konkreta historiska förloppet i Lule älvdal från medeltiden till idag tar sin början, skall de huvudsakliga kausalsambanden i den teoretiska modellen sammanfattas.

Den dominerande drivkraften bakom samhällsutvecklingen och den ekonomiska förändringen antas vara stora och varaktiga förskjutningar i de relativa bytesförhållanden som individer, grupper och regioner möter. Det kan ta sig uttryck i stora relativprisförändringar om

det handlar om en monetariserad ekonomi. Tidigare nämndes exemplet med det kraftiga prisfall på spannmål som under 1880-talet gjorde en stor del av det europeiska jordbruket olönsamt. Men begreppet "bytesförhållanden" innebär att också samhällen utan pengar kan analyseras på detta sätt. Tankarna går då till den typ av malthusiansk situation som ett självhushållande jägarsamhälle kan möta i sitt förhållande till naturresursbasen.

Bakom dessa ändrade bytesförhållanden kan främst följande två faktorer skönjas: Stora befolkningsförändringar och stora förändringar i kunskapsmassan, dvs i den teknologiska nivån. De teknologiska förändringarna kan, förutom att ha effekter på produktion och handel via relativpriser på olika resurser, dessutom ha militär betydelse.

Krigstekniken kan t ex ha betydelse för de interna maktförhållandena i en nation. Om den mest effektiva militärteknologin är mycket kostsam och förbehållen endast en mindre samhällsgrupp leder detta sannolikt till andra typer av fördelningsmekanismer, dvs institutioner, än om vapnen bäst sätts i händerna på de breda lagren, t ex självägande bönder eller stora borgerliga grupper. En sådan situation får med nödvändighet stora politiska konsekvenser, och då inte minst på institutionella arrangemang av betydelse för ekonomin. Naturgeografiska förhållanden och deras relationer till militärtekniken måste också betonas. Detta avgör i hög grad i vilken nation ett visst område, ännu ej underställt en centralmakt, kommer att hamna. Sjökrigsteknikens stora roll från 1500-talet är en viktig faktor bakom att det blev just den svenska centralmakten som drog längsta strået i kampen om Övre Norrland, men att Sveriges anspråk på överhöghet i området mellan Varanger och Lofoten vid Ishavskusten kom på skam. Detta förlopp, dvs vilken centralmakt som vinner överhöghet, får givetvis stor betydelse för vilka institutionella förhållanden som kommer att etableras och utvecklas i ett område.

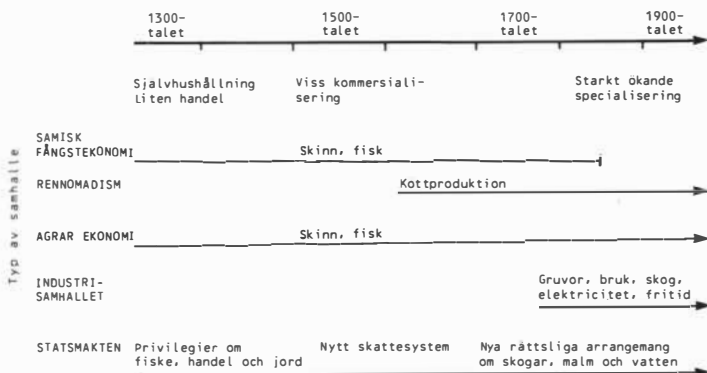
Den historiska utvecklingen i Lule älvdal skall nu skildras efter de teoretiska linjer som ovan skisserats. Framställningen är i huvudsak kronologisk och tar sin utgångspunkt med 1300- och 1400-talen. Inom älvdalen finns då två samhällsformer. Dels ett samiskt fångst-samhälle i de inre delarna av området, dels en mer agrart präglad samhällsform med bakgrund i såväl finsk som nordisk kolonisation. Förhållandet motiverar en geografisk uppdelning i kustbygd, skogsbygd och fjällbygd. Det är en indelning som kommer att utnyttjas genom hela framställningen.

Samhällsutvecklingen kommer att följas från en situation av stark

självförsörjning, men med visst inslag av såväl lokal- som fjärrhandel utan egentligt inslag av statlig reglering, via 1500- och 1600-talens kommersialisering och starkare knytning till den centrala svenska statsmakten, fram till dagens i hög grad internationellt präglade ekonomi.

Figur 1 nedan sammanfattar i översiktlig form tidssammanhanget och några av de viktigare företeelser som nu skall behandlas. Det behöver knappast sägas att vi i mötet med den faktiska historiens realiteter har svårt att återfinna den rena form av arrangemang som den teoretiska diskussionen behandlat.

Figur 1. Behandlad tidsperiod, samhällstyper, varor m m.

2 Ekonomin i Lule älvdal under 1300- och 1400-talen

Inlandets fångstekonomi

Vilka ekonomiska strukturer fanns i Lule älvdal under medeltiden? Trots att historiska källor i stort sett saknas ska jag här ändå presentera en karaktäristik av ekonomin, relaterbar till den inledningsvis skisserade teoretiska ramen.

Sedan mycket lång tid har fångst samhällen existerat och utvecklats i området. De äldsta arkeologiska dateringarna visar på tiden ca 5000 fKr. Den fångstkultur som finns på 1300- och 1400-talen eKr är samisk och har som huvudinslag vildrensjakt och fiske tillsammans med det mångsidiga naturresursutnyttjande som utvecklas i sådana ekonomier. Om berättande källor från 1500-talets senare del och paralleller från andra områden läggs till grund för en bild av förhållandena, är det ett tämligen välorganiserat samhälle med inslag av såväl kollektiva som mer individuella, eller hushållsbaserade produktionsformer. Förutsättas kan att det existerar ett internt rättssystem som reglerar naturresursutnyttjandet och fungerar konfliktlösande inom olika "byars" område. Under större delen av året lever hushållen utspridda, men befolkningen samlades under vintern i centrum av fångstområdet, där sociala aktiviteter, t ex handel och någon form av rättskipning kan utvecklas. Den geografiska form som utkristalliserats för dessa byars områden (siitaområden), och kunnat skisseras från 1500-talet, visar att vildrensjakt och fiske måste ha dominerat näringarna.¹

En sådan fångstekonomi var i allt väsentligt självförsörjande, men visst varuutbyte med omgivande kulturområden hade sedan länge förekommit. I Egil Skallagrims sons saga berättas t ex om nordmannen Torolf Kvällulfsson som, troligen omkring 900-talet, gjorde sk "finnefärder" med beväpnade följn på upp till 100 man. Dessa resor företogs från nordnorska kusten (Hålogaland) till östsidan av fjällryggen. Om mötet med "finnarna" (samerna) omtalas att²:

”Även mycket handelsvaror hade Torolv med sig och stämde genast möte med finnarna, tog upp skatt och höll köpstämman. Allt gick i samförstånd och vänskap med dem, och fruktan gjorde också sitt till fogligheten”

Torolf uppges dessutom ha upprätthållit handelsförbindelser med områden i England. Berättelsen ger alltså en bild av den fjärrhandel över kulturgränser och utan rättsordning som inledningsvis teoretiskt diskuterats. Att enbart med våld, eller hot om våld, tillskansa sig materiella tillgångar var således inte ett rationellt agerande utifrån nordmännens synpunkt då man årligen räknade med att möta samerna. Men det beteende som samtidigt utvecklas mot ”konkurrenter”, vilka man kanske träffade för första och enda gången, ger fortsättningen av Egils-sagan besked om.

”Torolv for vida omkring i Finnmarken, och när han kom öster ut i fjällbygden, sporde han att det kommit kylvingar öster ifrån, och att de hade köpenskap med finnarna men på somliga ställen for fram med rån. Torolv sände några finnar att speja på kylvingarnas färd. Han begav sig sedan själv efter för att söka upp dem, fann i en by trettio stycken och dräpte dem allesammans, så att ingen enda kom undan togo en omätlig mängd gods och vände på våren tillbaka efter så förättat värv”

Detta ”vikingars” beteende känns väl igen, och finns dokumenterat i historiska källor, då räderna riktades mot mera centralt belägna områden såväl i öster- som i västerled. Det handlade då alltid om kombinationen av överfall och plundring, utpressning genom hot om våld och handel på mer eller mindre jämlik fot.

Tidiga kontakter mellan samer i lågfjäll och skogsregion och folk av annan sociokulturell bakgrund antyds också i de starkt konfliktladdade sk stalosägner. De berättar ofta om med öppet våld genomförd exploatering av samerna. Om dessa sägner har en historisk bakgrund verkar de återspegla militärteknologiska skillnader snarare än kamp mellan olika fångstfolk om knappa naturresurser. Med utgångspunkt i sägnernas beskrivning av stalo: långa, skäggiga och ”järnklädda”, har de ibland antagits vara nordbor. I högfjällsområdet har även stora husgrunder från tiden 900-talet och 1000-talet återfunnits. Dessa har av en del forskare getts namnet ”stalotomter”, av andra benämnts ”kåtatomter”. De antyder genom sin lokalisering att jakt på vildren

måste ha varit en huvudnäring. Men då de är placerade i högfjällsregionen borde de inte i någon högre grad direkt ha berört äldre, i lågfjäll och skogsregion lokaliserad, samisk fångstkultur. Dessa bosättningar i högfjällsområdet har antagits vara ett resultat av den ekonomiska expansionen under vikingatid i Norden och ha åstadkommit av norska sjösamer som funnit anledning att utnyttja högfjällets relativt närbelägna tillgångar.³

Man kan också räkna med tidiga och mer kontinuerliga handels- och kulturkontakter mellan luleälvsområdets fångstsamhälle och det ekonomiska centrum som staden Novgorod utgjorde. Detta handelscentrum utsträckte under högmedeltiden sin makt långt mot norr, Kolahalvön och Norska Finnmarken, och fick sannolikt en viss betydelse för människorna i Lule älvdal genom den framväxande marknaden i Torneå, där handel med skinn var en central verksamhet. Novgorod utvecklades under högmedeltiden till ett imperium, som hade egen militärmakt, "allianser" med andra samhällsbildningar, t ex den Karelska, och som beskattade handel över vidsträckta områden.⁴

Den medeltida jordbruksbygden

När uppstod då en jordbrukskultur i Lule älvdalsområdet? Ett svar på den frågan kan inte presenteras, men säkert är att en sådan samhällsbildning existerar på 1300-talet vid bottenvikskusten.⁵ Denna jordbruksekonomi har ett visst inslag av åkerbruk, men boskapshållning med nyttjande av den goda tillgången på skogsbeten och naturlig äng var det viktigaste inslaget. Dessutom tillkommer fiske, såväl i Bottenviken som i sötvattnet i älven liksom i andra vatten, samt jakt på skogens vilt. Det även inom denna ekonomi starkt differentierade naturresursutnyttjandet indikerar arbetsdelning inom hushållets ram, men knappast i högre grad dem emellan. En långt driven självhushållning dominerade och skulle bli bestående mycket långt fram i tiden.

En äldre uppfattning om kolonisationsförloppet längst i norr utpekar just 1300-talet som den tid då en fast jordbruksbebyggelse etableras i området. Från århundradets första decennier finns historiska källor bevarade som visar att bla Luleälvsområdet börjar tilldra sig intresse från personer i centalsverige med anknytning till den där framväxande statsmakten. I ett brev från 1330-talet framgår t ex att biskop Olof i Uppsala har statlig fullmakt att utdela intresseområden för kolonisationens främjande. Av en tidig kungamakt legitimerade rättig-

heter till laxfiskeri i vissa av Luleälvens forsar ägs också av central-svenska stormän på 1300-talet. Det stora och tilltagande intresset för fisketillgångarna under 1300-talet så långt norrut har satts i samband med den katolska världens fasteperioder, vilka under 1200-talet kommit att utsträckas till att omfatta omkring 180 dagar per år, under vilka endast föda från vattnet fick förtäras.⁶

Men det är naturligtvis svårt att söka utpeka en speciell "orsak" av sådan typ, dvs förändrad religiös kult under 1200-talets första hälft, och anta att den ledde till ett uppsving för fiske, sjöfågels- och säljakten i norra Norrland några årtionden in på 1300-talet. Det finns nog snarare skäl att betona vissa grundläggande ekonomiska utvecklingsdrag i Europa och sydligare delar av skandinavien under perioden. Främst bör den ekonomiska och befolkningsmässiga expansionen under 1100- och 1200-talen uppmärksammas. Förbättrad teknik inom jordbruket, men också inom sjöfarten, låg till grund för detta som kallats "den europeiska ekonomins första uppsving". Då det gäller sjöfartstekniken symboliseras den främst av de bukiga fartygen för stort tonnage, "koggarna", som till Lübeck förde pälsvaror, tjära, honung och beck från hela Östersjöområdet, ofta för vidare transport västerut mot Atlanten och hamnar i tex England. Det var i denna livliga handel som Visby genom sin centrala placering i Östersjön kom att inta en viktig plats. De tyska handelsintressena utvecklades samtidigt efter hela den nordnorska kusten, och det ökande intresset för områdets resurser manifesteras genom tillkomsten av fästningen Vardöhus i början av 1300-talet, se översiktskartan.

Men 1200-talet var också en tid då de första tecknen på "jordhung-er" började visa sig, vilket 500 års europeisk folkökning dessförinnan inte väckt.⁷ Med tilltagande jordknapphet kanske påbudet om fiskdiet i den katolska världen får uppfattas som ett sätt att göra dygd av nödvändigheten. Om utbudet på fiskprodukter lättare kunde ökas än på tex spannmål förändrades relativpriserna på ett sådant sätt att en ökad konsumtion av fisk var ett rationellt konsumentbeteende. Detta är dock i brist på relativprisuppgifter en ren spekulation. Från 1300-talets början fram till århundradets slut (1380-talet), tycks dock priset på torkad fisk ha stigit drastiskt, omkring fem gånger räknat i såväl silver som i spannmål.⁸

Prisdata från medeltiden är givetvis svårtolkade och osäkra, men storleksordningen ger vid handen att en reell och drastisk förskjutning i relativa bytesförhållanden inträffat. Perioden sammanfaller också med den tid då dokument rörande dispositions- och äganderätt

över norra Norrlands naturresurser till förmån för mellansvenska stormän i hög grad behandlar fiskerättsfrågor. För Luleälvens del handlar det om laxfiskeprivilegier vid bla forsar i nuvarande Edeforsområdet. Jord- och kolonisationsfrågor berörs, men formuleringarna i de faktiska donationerna ger bara stöd för uppfattningen att endast fisken och stränder avses. Det förhåller sig också så att i kameralt material från 1500-talet finns den medeltida nordiska beteckningen "fisketräsk" på de stora sjöar i skogsland och lappmark som under det århundrandet blir skatteobjekt.⁹ På 1300-talet förefaller dessutom 1100- och 1200-talets stränga fasteregler att uppmjukas och fastekostens sammansättning differentieras i de katolska centralområdena. Detta kan vara effekten av nya relativpriser, dvs de allt högre fiskpriserna.

Då händelser i vårt undersökningsområde relateras till dessa allmänna europeiska och centralsvenska utvecklingsdrag finns givetvis skäl till försiktighet. Det är tex inte känt om, och i så fall i vilken omfattning, fiske för export verkligen bedrevs under 1300-talet i området längst upp i Bottenviken. För 1400-talets del omtalas dock att Bergslagen försörjdes med fisk från främst Finland och Norrland.¹⁰ Men det kan utan vidare fastslås att den framväxande statsmakt som nu utsträcker sina maktanspråk till Luleälvområdet har det ovan skisserade allmänna ekonomiska uppsvinget som sin förutsättning, och att knapphet, konflikt och rättslig uppdelning av tillgångar, i huvudsak laxfisken, nu tydligt manifesteras även i Lule älvdal. Om vår iakttagelse rörande relativprisutvecklingen mellan jordbruk och fiskerinäring under 1200- och 1300-talen stämmer, borde det innebära att en expansion och befolkningsrörelse mot norr under tidigare faser mer var motiverad av odlingsmöjligheterna, medan fiskeintresset accentuerades på 1300-talet.

Den äldre uppfattningen att bofast jordbruksbebyggelse etableras längst i norr först på 1300-talet har dock på goda grunder ifrågasatts under senare tid. I de återopade dokumenten från 1300-talet finns knappast något som visar att området saknar fast bebyggelse sedan tidigare. En längre tillbaka liggande etableringsfas av jordbrukskultur indikeras tex av den stora kyrka som under 1400-talets första hälft uppförs i Nederlule socken. Den är näst Uppsala domkyrka störst i Sveariket. Det bygget kan knappast ha presterats i ett område som bara ackumulerat ekonomiska resurser och befolkning i drygt 100 år. Även om resurser till kyrkbygget tillförts utifrån måste tex grovarbetet främst ha utförts med på platsen befintliga resurser. Kyrkobygget måste rimligen ha krävt ett ganska stort befolkningsunderlag under längre tid.

De på basis av osäkert och svårtolkat material gjorda befolkningsuppskattningarna antyder också att den fasta agrara bebyggelsen torde vara äldre än tidigt 1300-tal. I annat fall måste en ganska exceptionell befolkningsökning ha skett fram till 1500-talet, då folkmängden relativt säkert kan fastställas. Arkeologiska dateringar ger även stöd åt denna hypotes.¹¹ Den empiriska grunden är ännu relativt svag, men det är ändå troligt att expansionsfasens startpunkt åtminstone måste förläggas till 1200-talet, kanske tidigare. Pollenanalyser har tex påvisat odling från åtminstone 1000-talet i Torne älvadal och betydligt tidigare vid Umeälven. Här bör ännu ett argument uppmärksammas, som relaterar utvecklingen längst i norr till vad som samtidigt sker i det centralområde som förmodats vara utgångspunkten för en kolonisationsrörelse mot norr under sen medeltid. Det är mycket svårt att, med antagande om ett rationellt ekonomiserande beslutsfattande, förstå varför en kostsam kolonisationsrörelse med relativt stor kraft mot norr skulle pågå samtidigt som man kan iaktta hur ödegårdar som ett resultat av pestepidemierna utbreder sig i mellansverige från 1300-talets mitt.¹²

Medeltida institutioner och bytesförhållanden i älvdalen

Avslutningsvis kan alltså fastslås att Lule älvadal har en liten befolkning som för sin försörjning kan disponera stora arealer. Produktionen kännetecknas därför av ett mycket extensivt naturresursutnyttjande, där stora delar av älvdalen utnyttjas i någon form. Hushållen är i hög grad självförsörjande och är för sin överlevnad i liten grad beroende av handel inom eller utanför området. Handel förekommer dock i någon omfattning, då viss tillförsel av metallföremål, dvs verktyg, husgeråd mm liksom salt och textilier får förutsättas.

Under perioden växer ett handels- och beskattningssystem fram mellan kustområdets agrara samhälle och fångstsamhället i lappmarken. Det handlar om de de s k birkarlarna som med stöd i "gammal hävd" och statliga privilegier, vilka man visar sig ha svårt att belägga när det sedermera krävs, uppdelar handelsområden mellan sig. Varje birkarl har rätt till handel med särskilda samiska hushåll, men viss konkurrens tycks kunna utvecklas med åberopande av nödsituationer. En birkarl kan alltså "erövra" handels- och beskattningsrätten över en

samisk grupp under ett antal år om han undsatt dem i ett svårt försörjningsläge. Det varusortiment som omtalas från 1400-talet är bl a fisknät, kittlar, grytor, yxor och matvaror.¹³ Birkarlarna är storbönder vid kusten, men bakgrunden till deras relativa ekonomiska styrka är okänd. De förefaller också effektivt kunna begränsa handelsmöjligheten/-rättigheten inom sin grupp. Handelsrättigheten överförs inom "skrået" birkarlar från far till son och ett kreditsystem uppstår där den samiska parten i handelsutbytet tycks hamna i någon form av klientförhållande. Den samiska utbytesprodukten är främst skinn. Det är en produkt som kommer att möta en intensiv efterfrågan under 1500-talet, men har sedan mycket lång tid efterfrågats i europeiska och muslimska handelscentra. Fjärrhandeln mellan samer och birkarlar omges även med de sociokulturella attribut som är att förvänta såsom ömsesidiga gåvor m m.

Generellt gäller att arbetskraft och importerade redskap (se ovan) är de knappa produktionsfaktorerna i båda samhällstyperna, medan naturresurstillgången inte utgör något hinder för en expansion, som då kan ske utan påtagligt fallande marginalavkastning. Att en utbredning av den agrara samhällsbildningen långt in i älvdalen skett relativt tidigt antyds av de odlingsväxtpollen som påvisats mellan åren 1375 och 1445 nära den nuvarande Lappmarksgränsen i Edefors, även om det kan antas att det rör sig om tillfällig odling utförd av fiskare på sommaren.¹⁴

Här antas alltså att den befolkningsökning som ägde rum inte kom att påverka de relativa bytesförhållandena mellan människa och natur under perioden. Det innebär i sin tur att ägandeförhållanden, tvister i anslutning till naturresursutnyttjandet och andra verksamheter i "transaktionssektorn" kräver relativt små andelar av den samlade produktionen. Institutionella förhållanden i de båda samhällstyperna, fångstkulturen i inlandet respektive jordbruks-/boskapskulturen i kustområdet, torde därför inte ha utsatts för något stort tryck till förändring genom interna drivkrafter, tex i form av folkökning. Naturresursbasen ger fortfarande goda extensiva expansionsmöjligheter.

Extern bestämda relativprisförändringar kan inte heller få någon större betydelse då självförsörjningsgraden är hög på både hushålls- och samhällsnivå. Emellertid kan bakom de ovan berörda privilegiebrevet dölja sig en konflikt mellan ett internt rättssystem i Lule älvdal, norra Norrland, och den legitimitet som centralmakten åberopar. Den viktigaste förändringen av extern natur som inträffar torde vara det begynnande skattetryck som beror på den kyrkliga expansionen.

Uppsala stifts intressesfär längst i norr stöter där samman med konkurrenten Åbo stift, med gränstvister och förhandlingar som följd.¹⁵

Den i någon mån till centralmakten kopplade skatteuppbörd som birkarlarna ägnar sig åt innebär givetvis att också inlandets fångstfolk mer permanent, om än i liten grad, kommer att påverkas av externa krafter. "Skatteuppbörden" bestod i att birkarlarna erlade en avgift till kungen/centralmakten för sin rätt att bedriva handel med lappmarksprodukter.¹⁶ Denna medeltida organisationsform svarar alltså mot den övergång från en handel "utan rättsordning", exemplifierad med nordmannen Kvällulfssons aktiviteter, till en ekonomi med staten som tredje part.

3 Lule älvdal och den ekonomiska utvecklingen 1500—1700

Senmedeltidens kris och maktpolitiken i norr

Från 1500-talets mitt kan samhällsutvecklingen i luleälvområdet studeras på ett helt annat sätt än tidigare tack vare historiska dokument som producerats och bevarats genom centralmaktens ökade aktivitet. Från denna tid görs upprepade försök att precisera den ekonomiska avkastningen från olika former av resursutnyttjande. Hushållens skattebetalningsförmåga beräknas och uppbördssystemet effektiviseras. Samtidigt ökar konkurrensen om nordkalottens existerande och potentiella rikedomar mellan tre stater, Sverige, Danmark och Ryssland. Innan de ekonomiska förloppen i Lule älvdal mer i detalj behandlas finns det skäl att göra en kort ekonomisk-historisk bakgrundsteckning. Arten av de externa ekonomiska krafter, vars betydelse nu ökar, måste bestämmas och relateras till de mer internt bestämda villkoren i Lule älvdal.

I Skandinavien liksom i övriga Europa domineras perioden 1350-1450 av de upprepade sociala och ekonomiska bakslag som brukar förknippas med de återkommande farsoterna. Befolkningen minskade i antal, tidigare brukad jord övergavs och gårdar kom att lämnas öde. Ur ekonomisk synpunkt blev effekten sjunkande jordräntor och att ersättningen till arbetskraften kraftigt steg. De relativa bytesförhållandena ändrades på ett drastiskt sätt. Då det gäller produktionsinriktning inom jordbruket blev effekten en övergång till mer animalisk produktion, smör och kött. Övergången var en naturlig effekt av lägre jordpriser, som motiverade mer extensiv användning av jorden, och den stigande köpkraften hos konsumenterna. Dessa utvecklingstendenser är mycket generella och har påvisats för europeisk, skandinavisk och även för svensk del i studier som berört Västergötland, Uppland och Småland.¹ Några påtagliga bevis för en befolkningsminskning i nordligaste Sverige har dock knappast framkommit. Tvärtom

har i äldre forskning kolonisationsförloppet i övre Bottenviksområdet under 1300-talets slut och 1400-talet betraktats som en expansionsfas. Denna tillväxthastighet minskar dock väsentligt om etableringen för den agrara bebyggelsen förlägges något eller kanske några hundratal år bakåt i tiden, vilket som ovan framgått är rimligt att göra.²

I mer centralt belägna och ekonomiskt utvecklade regioner drabbades givetvis även handel och hantverk av svårigheter. Marknaderna försvagades och handelsströmmarna krympte samman under långa perioder. En reaktion från köpmän och hantverkmästare var att stärka sin organisering. Skrån och handelsförbund utvecklade under senmedeltiden en mer protektionistisk och aggressiv politik i syfte att skydda sin lokala eller regionala marknad från prispressande konkurrens. Ett storskaligt nordeuropeiskt exempel är Hansan. Denna allians mellan nordtyska handelsstäder intensifierade kraftigt sin aktivitet mot norr under perioden. Samtidigt, vid sekelskiftet 1400, förlorade deras tidigare främsta inkomstkälla, sillfisket vid den skånska kusten, snabbt i betydelse. Detta sillfiske har av många forskare betraktats som den egentliga ekonomiska grunden till Hansans framväxt som självständig politisk makt i området.

De privilegier till mellansvenska handelsintressen gentemot norr som återfinns i Magnus Erikssons lagar från 1350-talet, bl a ansatser till ett bottniskt handelstvång, försvagades påtagligt under Albrechts tid som svensk kung. Under Sten Sture d ä:s tid negligerades det helt.³ Det innebar att rätten till handeln med produkter från Bottenviksområdet mot söder inte längre förbehölls huvudsakligen mellan-svenska köpmän, utan de fick konkurrera med bl a annat tyskarna. Sådana uppgörelser mellan härskaren och grupper av köpmän avsåg att gynna båda ingående parter intressen.

Att ytterst med statens våldsmakt, hålla konkurrenter borta var till handelsmännens fördel. För härskaren underlättades skatte-, avgifts- och tulluppbörden då varuomsättningen koncentrerades till en avgränsad grupp och till vissa geografiska punkter som städer, tullplatser eller tidsbegränsade marknader. Det sänkte kostnaderna för skatte- och tulluppbörden, d v s innebar för staten lägre transaktionskostnader. Gemensamma intressen hade man också i att skapa enhetliga mynt-, vikt- och måttssystem. Även detta fungerar sänkande på transaktionskostnaderna och ökar därigenom handelns avkastning. Men motsatta intressen kan också skönjas. Av betydelse för svensk del under medeltiden var det faktum att en alltför gynnad köpstad kunde utvecklas till en stat i staten och bli ett hot mot härskarens makt. Sådana

aspekter framträder tydligt i förhållandet mellan kungamakt och Stockholms borgare under perioden, liksom givetvis i de följande komplicerade politiska förvecklingar där Hansan och de nordiska kungarna länge är huvudaktörer.

Privilegiepolitiken riskerade också att lägga för stora bördor på handeln som då minskade drastiskt eller tog andra vägar. Då dansken Kristian II, Hansans huvudrival i Östersjön på 1510- och 1520-talen, under kort tid satt på svensk tron trängdes tyskarnas intressen tillbaka. Men Kristian störtades, med starkt stöd från Hansan, av Gustaf Vasa, varpå tyskarnas privilegier stärktes. Sedan drev de olika nordiska kungarna en handelspolitik i Östersjön i allians med sina respektive köpmannaintressen och i stark konflikt med varandra och med Hansan, som därvid stegvis förlorade sin maktställning under 1500-talets lopp.

Av betydelse för norra Norrland blev till slut behovet av åtgärder i syfte att förmå engelsmän och holländare att inte utveckla sin handel med Ryssland via Archangelsk till skada för Östersjöhandeln. Utvecklingen fick till resultat att nordkalotten kom in i det storpolitiska spelet på ett helt annat sätt än tidigare. Svenskarna sökte nu hävda territorialrätt över stora områden längst i norr med hänvisning till birkarlarernas handel och skatteuppbörd i Lappmarken ända ut till Ishavskusten. Syftet var bl.a. att kontrollera även den norra handelsleden mellan Ryssland och Västeuropa. Förvecklingarna i detta sammanhang skall mer utförligt behandlas längre fram. Ur processer som dessa kom de moderna nationalstaterna att växa fram, samtidigt som en världsmarknad skapades. På en större arena höll de europeiska stormakterna samtidigt på att allt närmare integrera sedan länge existerande handelsområden i Asien, Mellanöstern och Europa.⁴

Det är under 1500-talet som människorna och ekonomin i Lule älvdal underkastas de beskattningsprinciper, särintressen och institutionella arrangemang som skapats i den centralmakt som växt fram i Mälardalen. På nordkalotten möts tre expansiva centralmakter, Danmark-Norge, Ryssland och Sverige. De försöker hävda sina ekonomiska intressen som rör handel, förmodade mineralförekomster och utrymme för jordbrukskolonisation som kan utvidga skatteunderlaget i rikena.

Beskattning och staters geografiska utbredning

I en teoretiskt hållen artikel har David Friedman sökt påvisa hur rationella ekonomiska överväganden på sikt även avgör under vilken centralmakt ett visst geografiskt område inordnas.⁵ I en konfliktssituation bestämmer normalt inte den absoluta militära styrkan, utan avvägningen mellan den marginella kostnaden för utsträckt våldsmakt/försvaret och den marginella nyttan, främst skatteinkomster, av nya undersåtar i en ny region. Hur geografiskt omfattande staterna blir är då enligt Friedman beroende av karaktären hos den dominerande beskattningskällan. En stat vars inkomster främst baseras på beskattning av handel får en stor geografisk utbredning då starka incitament föreligger att under ett centrum inordna en så stor del av ett handelsområde eller en handelsled som möjligt. I vårt fall kan den fram till högmedeltiden geografiskt mycket omfattande handelsstaten med Novgorod som centrum vara en slående illustration av Friedmans resonemang.

De i huvudsak på beskattning av handel baserade imperierna (Friedman pekar främst på det Romerska imperiet och dess omedelbara efterföljar, det Heliga Tyska kejsardömet) kom emellertid, i centraleuropa under tidig medeltid, att ersättas av de feodala, jordrätdebaserade och geografiskt betydligt mindre vidsträckta statsbildningarna. Viktiga innovationer inom jordbruket hade höjt dess avkastning och därmed skattebetalningsförmåga samtidigt som en avtagande handel sänkt dess skattekraft. Att den optimala storleken hos staterna minskar beror på att insamling av skatter från jordbruksenheter, spridda över en stor yta, möter relativt höga kostnader. Skatteuppbörden präglas heller inte av några stora "skalfördelar". Nya "komparativa fördelar" av olika beskattningsbas skapade fundamentalt nya villkor för statsbygget. Handelsstaten Novgorods makt begränsades tex starkt av de båda jordrättestaterna Sverige och Polen och bröts slutgiltigt då Moskväs härskare Ivan den III militärt underkuvade staden år 1468.

Den senmedeltida krisperioden införde emellertid ett nytt element i statsbyggandet. Befolkningsminskningen medförde att jordrätterna föll, men att ersättningen till arbetskraften steg, och den blev därför ett relativt sett viktigare skatteobjekt. Nationsgränserna kom nu att sakta börja anpassas efter språk- och kulturområdenas utbredning, till skillnad från tidigare. Tendensen fick sitt tydligaste uttryck på 1900-talet i samband med Versailles-freden. Då beskattningen huvudsakligen baseras på arbetskraft är det en stor fördel med språklig och kultu-

rell homogenitet bland undersåtarna. Det bidrar påtagligt till att höja kostnaderna för flykt undan ofördelaktiga ekonomiska villkor. Att förflytta människor/arbetskraft mellan så olika marknader medför alltså stora, ofta helt hindrande, kostnader. Men som efterkrigshistorien visar kan kulsprutor och taggtråd trots allt förefalla befogade.

På 1500-talet började handeln åter expandera och därmed skapa incitament till ny statlig expansionspolitik i stor skala. Det ligger nära till hands att påminna om den svenska stormaktsstatens utbredning på 1600-talet. Dess finansiering baserades i hög grad på beskattning av varuströmmar via kontroll över Östersjöns handelsstäder. Dessa var också de primära anfallsmålen och stödjepunkterna. På 1670-talet kom omkring 37% av statens inkomster från varuskatter mot bara ca en procent 100 år tidigare.⁶ Denna ekonomisk-politiska strävan att kontrollera handeln påverkade starkt agerandet gentemot Norra Norrland under 1500- och 1600-talet. Det inverkar direkt på utformningen av de rättsliga villkoren när t ex Lule älvdals knappa resurser skall användas på alternativa och delvis konkurrerande sätt.

Handels- och skattepolitiken i norr på 1500- och 1600-talen

Under Vasakungarnas regeringstid på 1500-talet genomfördes betydelsefulla skattepolitiska reformer i Sverige. I huvudsak gick dessa ut på att ersätta äldre, på större kollektiv vilande skatter med individuellt eller hushållsbaserade uppbördsformer. Det krävde att värdet på olika sociala grupper och yrkeskategoriers rättigheter och skyldigheter kunde skiljas från varandra. Det var en fördel för staten ur fiskal synvinkel och för vissa särintressen ur rättighetssynpunkt. Politiken mötte dock svårigheter i en ekonomi med relativt låg grad av arbetsdelning. Det gällde i allra högsta grad i nordligaste Sverige. Liksom på andra håll var åkerbruket där jämförelsevis lätt att beskatta, men hushållens försörjning baserades i norr i hög grad på "utmarksbruket". Boskapshållningen var jordbrukets tyngdpunkt men utgjorde ett svårhanterat skatteunderlag, liksom fisket och jakten på vilt som var viktiga inslag. Laxfisket i älvarna hade som ovan framgått tilldragit sig stort intresse sedan medeltiden och dess, om än starkt varierande, avkastning var känd och kunde därför beskattas på ett med åkerbruket nägorlunda jämförbart sätt. Svårare var det med fisket i de mindre sjöar-

na på byarnas skogar, som helt undgick beskattning. På 1500-talet skattlades dock fisket i de stora "fjällträskan". I mitten av århundradet fanns mer än 30 sådana beskattade fisketräsk i Luleälvområdet.⁷ Laxfiskena beskattades med hänvisning till de regalrättsliga anspråken, och insjöfisket i de stora träskan med motivet att staten proklamerat överhöghet över "obygden", som i Gustaf Vasas bekanta brev från 1542 ansågs höra "Gud, oss och Sveriges krona till".⁸

Det ekonomiska uppsving Europa och Sverige upplevde på 1500-talet medförde också att jakt på pälsbärande djur och handel med skinn blev en allt mer lönande verksamhet. Härigenom kom den samiska fångstekonomin och birkarlarnas handel med lappmarksprodukter att tilldra sig statens ökade uppmärksamhet.⁹ En av kungen betrodd fogde, Jöns Håkansson, reste med följe genom lappmarkerna på 1550-talet och uppsökte samerna i deras vintervisten. Där skattlades hushållen var för sig och gavs namnet skattelapp. De skulle nu erlägga sin skatt direkt till staten via nyutsedda lappfogdar. Skatten skulle huvudsakligen erläggas i skinn, men även i andra persedlar, främst torkad fisk. Birkarlarnas privilegier inskränktes därmed drastiskt. Förändringen hade föregåtts av hotfulla gester från kungen och avsevärda avgiftshöjningar på birkarlarnas privilegier i lappmarken. Kungen upptäckte, bl a genom Jöns Håkanssons omfattande undersökning, att statsinkomsterna från området via birkarlarna inte alls stod i en acceptabel proportion till produktionvärdet i området. Vad lappmarksskatten innebar under det nya systemet framgår av att beloppet var jämförbart med de samlade jordskatterna från nuvarande Norr- och Västerbottens län.

Som andel av de totala statsinkomsterna var givetvis summorna små, men de nordligaste områdenas betydelse var nu också storpolitisk och militärstrategisk. Det medförde samtidigt att såväl samer som birkarlar måste behandlas med viss varsamhet, trots de senares ibland öppet obstruerande politik mot statsmakten.

De nu drastiskt förändrade villkoren för birkarlarnas handelsrelationer till samerna innebar en hel del omställningar mellan de båda parterna. Kreditsystemet började t ex på att avvecklas då birkarlar sökte driva in fordringar och ibland av samtida betraktare anklagades för överdriven bryskhet. Samtidigt omtalas kontroverser mellan birkarlar och samer. De senare begärde och förväntade sig en viss mängd förnödenheter, t ex smör och mjöl av "sin" birkarl trots att de ibland saknade skinn i utbyte vid mötet på marknadsplatserna. Det kunde samerna nu inte längre få enligt birkarlarnas uppfattning. Sådana episoder åter-

speglar inte att samerna i sin handelsverksamhet styrdes av några andra motiv än marknadsprincipen och den rationella egennyttan, tex någon form av "ömsesidighetsprincip". Snarare får företeelsen förklaras med att pälsdjursjakten och handeln med skinnen ordnats på ett under givna förhållanden rationellt sätt, dvs med riskspridning.

Pälsdjurjakt är mycket hasardartad, speciellt ur den enskilde jägarens synvinkel. Det finns därför anledning vänta att långsiktiga, om än muntliga, förpliktelser med försäkringsinslag upprättats mellan samer och birkarlar. Avtalens innebörd skulle vara att även om jakten ett visst år slagit fel kunde jägaren ändå räkna med en viss minimikvantitet livsförnödenheter från sin birkarl/uppköpare. Sådana "kontrakt" hade sannolikt existerat sedan mycket lång tid, långt innan en tredje part, dvs en statsmakt, börjar uppträda som garant för ekonomiska uppgörelser. Därför var villkoren för denna handel starkt invända i personliga och sociokulturella relationer. Det kan uttryckas på så sätt att parternas osäkerhet och maktlöshet inför naturens inflytande hade reducerats, men till priset av större beroende av varandra. När avtal som dessa måste brytas kan det inte ske utan mycket uppslitande och kostsamma tvister. Det förhållandet hade ju utgjort grunden till att avtalen ingåtts och kunnat bestå under mycket lång tid utan att hämta sin legitimitet och tvång till efterlevnad hos en statsmakt.

Den tulluppbörd, de krigsaktioner och kaperier som Polen, Sverige och Danmark ägnat sig åt i Östersjöområdet i sin inbördes kamp om herravälde över handeln ledde som tidigare nämnts till att Ryssland sökte utveckla kontakt med den västeuropeiska marknaden via Archangelsk, Vita havet och Norra ishavet. Det engelska Moskovy Company gavs tex på 1560-talet därför omfattande privilegier på den ryska marknaden samtidigt som holländska och franska skepp började trafikera handelsleden.¹⁰

Lappmarks- och birkarlahandeln hade en blomstringstid under 1500-talet. Handelsområdet för dessa, vid bottenvikskusten bosatta, handelsmän omfattade hela lappmarken, inklusive Finnmarken och området mot ishavskusten från Varanger i Öster till Ofoten i väster. Med hänvisning till denna handel och skatteuppbörd i området hävdade den svenska staten territorialrätt, men det accepterades inte av danskarna. De fanns också på plats genom fästningen Vardöhus och genom att Bergen- och Trondheimköpmän också handlade i området i konkurrens med svenskarna. Förutom handeln med pälsverk lockade också fisketillgångarna och nu även möjligheten att kontrollera Västeuropas norra handelsväg till Ryssland.

Under 1500-talets senare hälft skärptes motsättningarna kraftigt. Med utgångspunkt i Vardöhus började svenskarnas handel att beskattas av danskarna och de började, på ett hårdare sätt än förut, driva de nordnorska handelsmännens intressen. Svenskarna påstods, genom sina vinterbesök hos samerna, alltid kunna tillhandla sig de bästa skinnen i utbyte mot "skadliga" och dyra varor som spik, hampa och brännvin, som den danske befallningsmannen på Vardöhus uttryckte saken. När de trondheimska köpmännen under sommarens korta seglationssäsong, besökte området med "bulkvaror" som spannmål, smör, fiskeredskap och kläde, fann de inte den önskade köpkraften bland sjösamerna.¹¹ Danskarna började nu också uppbringa engelska och holländska skepp, och längre fram, år 1599 besökte Kristian IV själv området då han undersökte förhållanden som kunde stödja danska fiskala och territoriella anspråk. Samtidigt intensifierades den svenska lappmarkspolitik. I den ingick bl a planer på militära aktioner mot Vita havet för att erövra stödjepunkter och att reformera lappmarkshandeln.

Det har ovan framgått vilka svårigheter statsmakten mötte i beskattningen av hushållen i norr på grund av dessas samansatta och differentierade försörjningsbild. Lika stora svårigheter innebar det att kontrollera lappmarkshandeln. Den hade två huvudsakliga riktningar under perioden, dels mot marknaden i Torneå, dels söderut mot mälardalen och främst Stockholm.

Marknaden i Torneå exemplifierar på ett tydligt sätt de förhållanden som kungen och de stockholmska särintressena inom handeln fann oacceptabla.¹² I Torneå bedrevs handel under relativt fri konkurrens och därmed god tillgång till information om priser på skilda produkter och på olika marknader. Torneå var främst en skinn och fiskmarknad. Där möttes nord- och mellansvenska handelsmän men också många från Finland och Ryssland, representerande relativt oberoende handelsområden. Särskilt det ryska deltagandet irriterade svenskarna. De reagerade på den ryska handeln på samma sätt som norrmännen mot den svenska vid ishavskusten. De bästa skinnen ansågs gå den mellansvenska marknaden förbi genom ryssarnas uppköp. Ryssarna betalade i någon mån med hampa, vadmal och metallvaror, men kontant betalning i silvermynt var också vanlig bland dem. En särskild skatt på ryssar infördes, och den visar för 1500-talets mitt att vanligen ca 50 "håpar", dvs ryska båtar, besökte Torneå motsvarade mellan 100 och 200 handelsmän. Men de besökte inte bara Torneå och de finska marknaderna i Kemi, Iljo och Uleå. De handlade också efter väster-

bottenskusten och finns t ex registrerade i Umeå i början av 1600-talet då de nygrundade botteniska handelsstädernas småtullsräkenskaper be-lägger förhållandena. Problemet ur de mellansvenska handelsintresse-nas synpunkt gällde konkurrensen, som man ville eliminera. För sta-ten handlade det främst om bekymmer med skattekontrollen. Norr-landshandeln bedrevs inte av köpmän på heltid utan dominerades av bondeköpmän, dvs birkarlarna. De besökte samerna i deras vintervis-ten, men uppsökte också enskilda hushåll på sina vidsträckta resor. På samma sätt gjorde ryssarna som kom från Vita-havstrakten. Trots marknaden i Torneå, som kontrollerades av svenska kungens fogdar, hade norrlandshandeln av geografiska och andra skäl ett mycket starkt inslag av i princip lagvidrigt sk landsköp.

Efter sina färder i lappmarken på vintern återvände birkarlarna till sina hemman, utspridda i byarna längs kusten.¹³ Johan III ville för-hindra detta genom att samla dem till reguljära köpstäder. Umeå gavs digniteten av privilegierad köpstad 1588, men projektet rann ut i san-den genom motstånd från de tilltänkta stadsborgarna, dvs birkarlarna. Även för Luleå, Kalix, Piteå m fl orter fanns sådana planer. Lapp-markshandeln var nog lönande, men inte av den omfattningen att den motiverade en specialiserad köpmannaklass. Motdraget från kungen var att etablera kontroll över lappmarkshandeln vid dess "källa", dvs i lappmarken. Då den inte gick att koncentrera till köpstäder vid kus-ten, skulle den koncentreras i tid och rum till marknader i inlandet. I Lycksele, Jokkmokk och Enontekiö skulle vintermarknader hållas. Där kunde kronans fogdar ta upp skatten, utnyttja kungens förköps-rätt och kontrollera omfattningen på birkarlarnas uppköp. Deras ställning försvagades nu även på det sättet att också andra kustbönder fick rätt till handel med samerna på dessa marknader. Handelsmännen beordrades också att uppföra handelsbodas med öppen vägg på dessa platser, vilket också skedde. Bodbebyggelsen blev dock i en del fall inte så samlad som staten avsett. Det har uppfattats som ett motdrag från birkarlarna för att handeln även fortsättningsvis skulle kunna ske utan alltför detaljerad statlig insyn.

Inledningsvis antogs också att en tendens till divergerande intressen borde förekomma mellan staten/härskaren och hans agenter, särskilt i perifera områden. Detta möter man gång på gång i norra Norrland. Kronans lappfogdar misstänks ständigt för att bedriva privat handel med t ex skinn, till skada för statens egen uppbörd och skinnhandel. Mest känd har kanske Torneåfogden Nils Oravain blivit, som årtion-den runt sekelskiftet 1600 avsattes inte mindre än tre gånger efter an-

klagelser av denna typ. Även fogdar i Lule lappmark, tex Lars Larsson, figurerar i sådana sammanhang i slutet av 1500-talet. Här spelade föreställningen om ryssarnas uppköp en stor roll, då ju deras utförsel helt försvann ur den centrala svenska statsmaktens synfält.

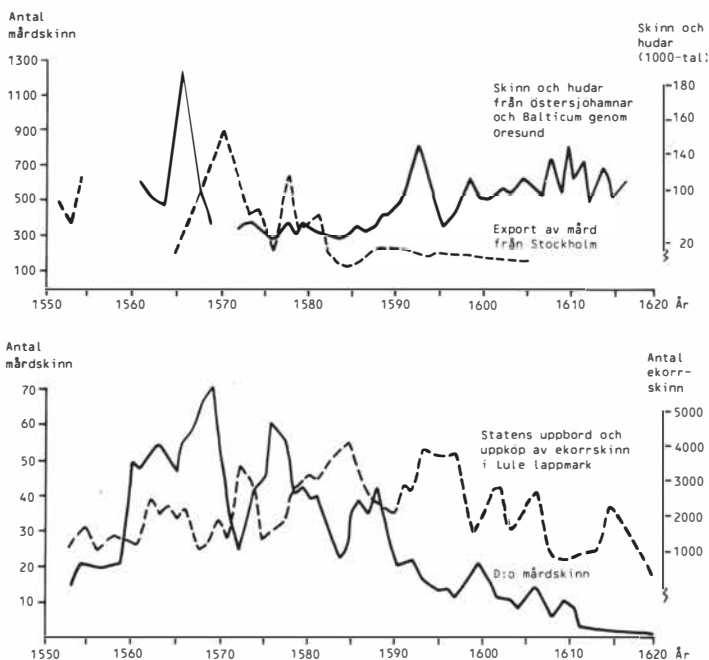
Vilken omfattning hade då rysshandeln och hur stor var hela varuomsättningens värde i Torneå? En grov uppskattning av detta har gjorts och pekar på att omsättningen vid 1500-talets mitt kan ha fördelats på ca 20-30 procents rysk handel mot ca 70 procent svensk. Den senare andelen var dominerad av fisk i utbyte mot salt, kläde, järnvaror mm. I värde motsvarade dessa 70 procent mellan 10 000 och 15 000 mark. Beräkningarna är givetvis mycket osäkra, men en militärpolitisk händelse kan ge kompletterande information.

På sommaren 1555 gjorde ryska trupper en överraskande framstöt mot Uleträsk och dräpte där 40 finska kolonister. Svenskarnas represalieaktion blev att arresterade de ryska köpmän man kunde få tag på och beslagt deras varor. Beslaget omfattande skinnvaror av hög kvalitet, främst svart-, kors- och rödräv, mård, utter och bäver. Skinnen hade köpts i hela det nordliga bottenviksområdet och omfattande alltså mer än marknadshandeln i Torneå. På stockholmsmarknaden uppgick värdet på beslaget till mellan 8 000 och 10 000 mark. Observera då att antalet arresterade köpmän var färre än det antal som årligen besökte Torneå.¹⁴ Händelsen tyder alltså på att uppskattningen av Torneå handels totala omfattning är rimlig.

Sammanfattningsvis kan om denna i korthet skisserade handel sägas att den bedrevs under relativt fri konkurrens. Säljare och köpare hade tillgång till information om både priser och avsättningsförhållanden på olika marknader. Många är noteringarna från marknader om tex samer, som missnöjda med ett priserbud tog sina skinn och försvann, helt säkert till någon annan som bjöd bättre pris. Samerna hade dessutom tillgång till information om priset förhållanden i handeln vid Västerhavet, dvs nordnorska kusten. Utifrån vår inledningsvis skisserade teori får dessa institutionella förhållanden anses representera samhällsekonomisk rationalitet ur regional synvinkel. För de mellan-svenska särintressena inom handel, liksom för den svenska härskaren, var förhållandena däremot mindre fördelaktiga. Dessa parter ville utesluta ryssarna, helst skapa köpstäder och kontrollerbara marknader i lappmarken och skärpa det botteniska handelstvånget. Vilka effekter fick då dessa, för handel och ekonomisk tillväxt relativt gynnsamma, förhållanden på den lokala ekonomin i Lule älvdal? I första hand skall effekterna på det samiska fångstsamhället uppmärksammas.

Statens uppbörd av skatteskinns och skinnköp i Lule lappmark från 1500- talets mitt till början av 1600-talet framgår av figur 2. Dessutom visar figuren Stockholms export av mårdskinns liksom utförseln av skinn och hudar genom Öresund från Baltikums handelsstäder. Tydligt framgår hur skinnhandeln och statens skinnskatt kulminerar på 1570-1580-talen varefter en kraftig reduktion inträffar fram till 1620. Samma utveckling beskriver exporten från Stockholm. Kulminationen efter 1500- talets mitt sammanfaller med en påtagligt mindre utförsel från Östersjöns östra handelsområden, dvs Danzig och Västpreussen, Riga, Narva och övriga Baltikum. Minskningen sammanhänger med krigsaktioner, blockader och andra åtgärder riktade mot området vid denna tid. Det viktigaste svenska krigsmålet var den ryska huvudstaden, staden Narva, som också erövrades 1581. Då flyttade emellertid ryssarna sitt handelscentrum till staden Pskov, utom

Figur 2. 1500-talets pälshandel i Östersjöområdet, Sverige och Luleälvdalen.

Källor: Attman (1973), Lundmark (1982) och Steckzen (1964).

räckhåll för svenskarna, samt intensifierade sin handel över Archangelsk, Vita havet och Norra Ishavet. Denna seglation menade redan Gustaf Vasa vara till "oförvinnerlig skada" och han hävdade att inte bara de vid Östersjön liggande "kungariken och furstendömen utan också alla de österske städer därigenom i grunden fördärvade bliva". Farhågorna var nog tämligen överdrivna, men ishavsvägen blev av så pass stor betydelse att den starkt bidrog till ovan skisserade politiska förvecklingar på nordkalotten mellan främst Danmark och Sverige i slutet av 1500-talet.¹⁵

I sammanhanget ska också påpekas att skinnmarknaden i väst inte var den enda ur de ryska produktionsområdenas synpunkt. En viktig avsättningsmarknad utgjorde den muslimska världen och för jaktområdena längre österut, i Sibirien, kom den köpstarka kinesiska överklassen in i bilden som viktiga kunder. Då birkarlarnas uppköp av skinn inte i någon form finns registrerade före 1500-talets sista år saknas de i figur 2. Endast statens skinnskatt och köp ingår således. Birkarlarnas uppköp måste ha varit av stor omfattning tidigare på 1500-talet, varför statens snabba ökning i figur 2 sannolikt återspeglar de vinster av marknadsandelar från birkarlarna som de nyskapade institutionella förhållandena medgav. Från den tid då birkarlarnas uppköp registreras, från slutet av 1500-talet och början av 1600-talet uppvisar de dock samma kraftiga fall som statens skinnhandel.¹⁶

Det finns alltså goda skäl att räkna med en omfattande handel med skinn från 1400-talets andra hälft, inte minst i det norrbottniska området. Tidsperioden har i forskningen betraktats som präglad av ekonomisk tillväxt och relativt välstånd i såväl den samiska fångstekonomin som i nedre Luledalens mer jordbruksdominerade bygder. Förmögenhetsundersökningarna i samband med tvånget att efter misslyckade krig återköpa fästningen Älvsborg från danskarna, visar att Lulebygden var välmående.¹⁷ Socialt dominerade bönderna och underklasserna var mycket små. Medeltalet kor per bonde i Lule socken var 6,5, en nivå som motsvarade de förmögnaste socknarna i riket. I Nederlule låg genomsnittet på 8,2 kor per bonde.

Siffrorna kan jämföras med genomsnittet bland birkarlarna i socknen, som år 1553 var 14 kor. Flest hade då Hans Nilsson i Engesbyn med 28 kor, lägsta antalet bland birkarlarna hade Lasse Selffuettson och Lasse Jönsson i Antnäs med 8 kor vardera.¹⁸ Detta visar att gruppen utgjorde ett förmöget övre skikt i socknen. Birkarlarnas ekonomiska starka ställning förklarar sannolikt också de stora silvertillgångarna i Lule socken. Där ägde varje taxerad person i genomsnitt 12,6

lod silver. I riket överträffades medeltalet endast av Vadsbo härad i Västergötland med genomsnittet 12,8 lod per taxerad. Om endast Nedre Luledalen betraktas hamnar genomsnittet på 23,4 lod.¹⁹ Förhållandet har förklarats med fisk- och skinnhandelns avkastning och behov av kontanter. Det har även framhållits att ryssarna i sin handel i Torneå av transportkostnadsskäl inriktade sig på de dyrbaraste pälsarna och i högre grad än andra betalade i silvermynt.²⁰

Rennomadismens uppkomst

Den ekonomiska expansionsperioden från slutet av 1400-talet och under större delen av 1500-talet fick på sikt djupgående effekter på främst det samiska fångstsamhället. Från den sista delen av expansionsperioden finns befolkningsdata som visar en fördubbling. I Lule lappmark ökar antalet skattelappar, dvs hushåll från ca 100 till 200 mellan år 1550 och 1610.²¹ En grundläggande förutsättning för ökningen var den livsmedelstillförsel som pälsdjursjakten kunde finansiera. Samtidigt tycks också bland samerna en ackumulation av silver ha skett. Genom handelsutbytet, som förefaller ha skett till allt bättre relativpriser, kunde folkmängden i fångstekonomin passera de ekologiska gränser som tidigare sattes av perioden med den lägsta livsmedelstillgången under året, dvs under vårvintern. Det var nämligen just under denna tid som staten och andra skinnhandlare, dvs birkarlarna, fraktade livsmedel till lappmarkerna, främst mjöl och smör, som betalning för skinn och fisk. Under skedet från 1400-talets senare del till 1500-talets slut ändrades de relativa bytesförhållandena kraftigt i fångstekonomin, genom utnyttjande av en interregional arbetsdelning, med kraftig ekonomisk tillväxt som följd. Expansionen kom emellertid relativt snart att brytas och ersättas med stagnation och påtagliga kristendenser synliga redan i början av 1600-talet.

I figur 2 har framgått att skinnhandeln i Lule lappmark och i Sverige minskar drastiskt vid ingången till 1600-talet. Samtidigt återhämtar sig exporten från Baltikum och Ryssland. Förmodligen kom konkurrensen på skinnmarknaden att därmed öka. Dessutom kom från 1630-talet, kanske tidigare, stora mängder skinn att skeppas från Nordamerika till Holland och England. Denna införsel från en ny kontinent fick på 1670-talet till effekt att skinnhandeln, som på medeltiden gått från nordöst till sydväst i Europa, ändrade riktning. De nordamerikanska skinnen fann faktiskt från 1600-talets slut sin största marknad i Ryssland!²² Sannolikt återspeg-

lar detta marknadsvinster genom låga priser på de Nordamerikanska skinnen. Ur de nordskandinaviska produktionsområdenas synpunkt hade en mycket svår ny konkurrens tillkommit.

Det har också hävdats att den intensiva jakten under 1500-talet så kraftigt reducerat viltstammen, att det förklarar minskningen 1590—1620 i figur 2. De samtida dokumenten framhåller detta som huvudorsak till volymminskningarna. Med i stort oförändrad jaktteknik och de begränsningar i aktionsradie och arbetstid som övriga, för överlevnanden nödvändiga sysslor, ålade jägarna kanske en inte alltför drastisk minskning av viltbeståndet kunde få stor effekt. För att försöka öka tillförseeln genomfördes upprepade prishöjningar på 1580-talet på initiativ av kung Johan III.²³ Att problemen var lokaliserade till utbudssidan antyds av prishöjningarnas uteblivna effekt. Då en påtaglig överexploatering tycks ha inträffat innebar det i sin tur att de inblandade parterna inte förmått upprätta tillräckligt effektiva institutionella arrangemang för att hantera utnyttjandet av den knappa resursen. Det är också under denna tid som den ryska pälshandelns och jaktens tyngdpunkt förflyttas mot Sibirien.²⁴ De från medeltiden dominerande jaktområdena förlorade uppenbarligen i betydelse.

Statens minskande intäkter från skinnskatt och uppköp var en trend som visade sig vara långsiktig och gick inte i längden att förklara med illojala fogdar och birkarlar som smyghandlade med varandra och med ryska uppköpare. Därför ändrades samernas skatt till att främst omfatta renar och torkad fisk. Omläggningen genomfördes tämligen snabbt och med mycket stor konsekvens och kan förklaras med rena "transaktionskostnadsskäl". Staten behövde främst förnödenheter till armen. Det var en kostsam transaktion att först erhålla skinn, sedan omsätta dessa i pengar på den svenska eller utländska marknaden för att därefter köpa förnödenheter till armen. Det var betydligt fördelaktigare att i skatt direkt få hållbara livsmedel, fisk och renkött, för soldaternas behov.²⁵

De olika orsaker till skinnhandelns tillbakagång som här presenterats utesluter inte varandra, utan överexploatering, prissänkning genom nya konkurrenter och statens transaktionskostnadsmotiverade skatteomläggning kan infogas i ett växelverkande förlopp. För samerna blev dock uppenbart nettoeffekten ett försämrat utbyte med avseende på arbetstid nedlagd i fångstekonomin. Samtidigt uppstod alltså starka incitament till en övergång till en ny försörjningsform, renodismen. Den innebar att man övergick från en ekonomi där ett fåtal tamrenar hölls för transportändamål, som lockdjur vid jakt m m, till

en försörjning som byggde på att man höll stora tamrenhjordar. Denna nya försörjningsstruktur finns i de historiska källorna med säkerhet belagd genom prästers berättelser från 1600-talets mitt.

Institutionella konsekvenser av nomadsamhällets uppkomst

Då förlopp som rör grundläggande samhällsekonomisk omvandling skall studeras, i detta fall en variant av den neolitiska revolutionen, möter givetvis stora svårigheter. Det gäller t.ex att tidfästa förändringen, övergångens hastighet och dess mer grundläggande förutsättningar på olika samhällsnivåer. Det har i forskningen hävdats att omvandlingen i Lule lappmark skedde relativt snabbt under 1600-talets första hälft. Mot den uppfattningen står åsikten att rennomadism i stor skala existerat sedan lång tid tillbaka. Säkert är att samerna länge haft tamrenar, åtminstone sedan 600-talet eKr.²⁶ Då handlade det om lockrenar för jakt på vildren, mjölk-, drag- och klövjerrenar. Även om man antar att ovan beskrivna övergång skedde relativt snabbt och just i början av 1600-talet krävs givetvis fundamentala förutsättningar som behövt mycket lång tid för att växa fram. Humankapital i form av insikter hur renar betar sig i olika geografiska miljöer och situationer hade ackumulerats under årtusenden och var givetvis avgörande. Men denna kunskap kommer att utnyttjas på ett nytt sätt först under trycket av krisartat förändrade villkor, dvs drastiskt ändrade bytesförhållanden. En i så grundläggande avseenden ny produktionsform kräver i sin tur nya institutioner. Några sådana utvecklingsdrag i lappmarken skall nu uppmärksammas.

Det framgår i de historiska dokumenten att det vid 1600-talets början inom samebyns territorium (siitan) finns mindre, av hushåll disponerade områden. Det gäller inte bara i omedelbar närhet till fiskesjöar, utan gäller större skogsområden mellan vilka gränser markerats av samerna.²⁷ Dessa områden ges av centralmakten namnet lappskatteländ.

Inom vissa lappmarker har enskilt ägande utvecklats, köp och utarrendering förekommer. I andra områden tycks rättsförhållandena vara mindre väldefinierade eller av annat slag. Ur vårt teoretiska perspektiv kan då som hypotes resas att denna lappskattelandsinstitution är av relativt ungt slag och att dess uppkomst och utformning sam-

manhänger med framväxten av en fångstekonomi, starkt påverkad av skinn- och fiskhandel och stark folkökning, dvs kraftigt ändrade relativa bytesförhållanden. Den intensivare jakten på pälsdjur av allt fler jägare skapade säkert ett behov att bestämma dispositions- eller äganderätter på ett mer genomarbetat sätt inom samebyn. Det handlade nu om jakt på vilt som tidigare inte representerat samma värde för människorna. Beroende på vilket djur och efter vilket viltstråk man i huvudsak jagade i ett visst område, dvs hur detta djur rörde sig i förhållande till hushållets huvudsakliga boplat, borde resultatet bli stora skillnader i geografisk form och storlek på lappskattelanden. Med olika utgångspunkt för jakten, utsättning av fällor deras vittjande mm och olika villebråd är det rimligt att förvänta en överlappning. En sådan existerar också till förvirring för statens lantmätare då olika samer ibland registrerade sig för (inrymde) till synes samma geografiska område. Detta behöver således inte tolkas som ett försök att undantränga varandra, utan kan ha haft sin rationella grund i fångstekonomins funktionssätt under äldre tid.

Pälshandelns häftiga expansion under 1600-talet i nuvarande Kanada fick, som inledningsvis berörts, till följd att det bland indianerna utvecklades ett liknande system, som bättre kunnat studeras bl a därför att förloppet pågick under relativt sen tid.²⁸ På 1700- och 1800-talen dokumenterades förhållanden i anslutning till lappskattelanden genom statliga undersökningar, insamlande av berättelser och regelrätta intervjuer med äldre samer. Vid den tiden hade rättssituationen för dessa lappskatteland dessutom komplicerats av den ökade konkurrens om knappa resurser som blev följden av rennomadismens framväxt och av den framträngande jordbrukskolonisationen.²⁹ Från att tidigare ha varit en rund geografisk enhet lämpad för fångstekonomin omvandlades samebyarnas till att bli ett långsträckt smalt område från fjäll mot kust. Kartorna nedan (figur 3 och 4) visar den äldre formen på 1500-talet och det nya utseendet, sådant det blivit på 1900-talet. Den nya formen återspeglar rennomadismens behov genom renens vandringar som man nu följde under året.

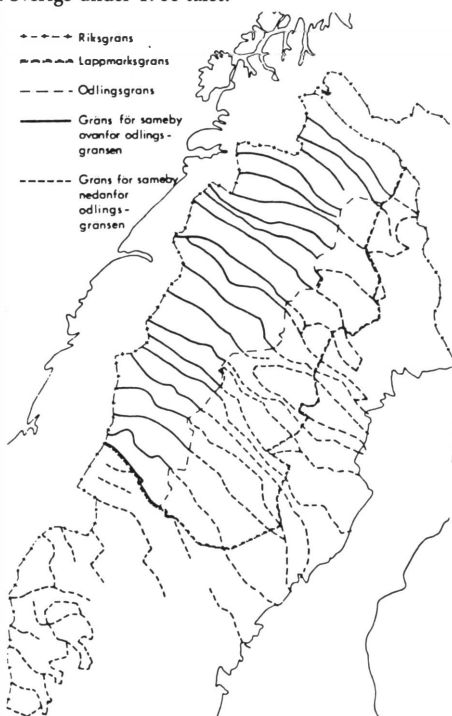
Den långsträckta formen finns dokumenterad från 1700-talet. Renantalets ökning orsakade konkurrens om bete, där de mindre lappskattelanden givetvis också berörs. Utarrenderingen av land handlade tex om beten för renar. Skogssamer uppbär även ibland "landtullar" som en kompensation för de i stor skala rennomadiserande fjällsamernas vistelse under vintertid på skogssamers lappskatteland.

En skogssame kunde också bedriva renskötsel i mindre skala inom

Figur 3. Nordskandinaviska sitområden under senare delen av 1500-talet.

Figur 4. Samebyar i Sverige under 1900-talet.

Källa: Kartorna hämtade från Lundmark(1982), men har ursprungligen presenterats i Vorren(1980) och Manker(1947)

sitt område. Han kunde då komma i konflikt med en nybyggare som slagit sig ner på lappskattelandet. Konflikter kunde till exempel uppstå då renarna kommit åt att äta av det foder nybyggaren inför vintern samlat till sina kreatur. Även mellan dessa parter utvecklades ett system av ömsesidiga kompensationer, tex i form av att en same i sin renhjord hade djur ägda av andra, bla nybyggare. De hade av staten fått rätt att idka jordbruk inom ett lappskatteländ, men i sin övriga verksamhet, fiske, jakt m m ta sådan hänsyn till de samiska näringarna att de inte skadades. Detta var den bärande tanken i den statliga politiken uttryckt i 1673 och 1695 års lappmarksplakat och i lappmarksreglementet från 1759. En nybyggare kunde alltså slå sig ner på ett sedan tidigare existerande lappskatteländ, och där uppnå äganderätt om byggnader uppfördes och en minimiareal uppodlades. Det skulle genomföras under en begränsad tid då samtidigt skattefrihet gällde. En restriktion på nybyggaren, avsedd att förhindra konkurrens med samiska näringar, var att verksamhet av olika slag skulle bedrivas inom en radie av fem kilometer från nybygget. På samma sätt som i handelspolitiken sökte staten i eget intresse alltså noga definiera privilegier (rättigheter) i resursutnyttjandet till avgränsade grupper och på så sätt underlätta deras skattläggning.

En ny religion

I inledningen förutsattes att fundamentalt nya relativa bytesförhållanden inte bara resulterar i nya försörjningsformer och primärt ekonomiska institutioner, utan också får effekter på det ideologiskt-religiösa samhällsplanet.³⁰ Så tycks i hög grad ha varit fallet bland samerna. Den religionshistoriska forskningen har funnit att religiösa föreställningar, starkt anknutna till ett liv som jägare, existerar bland samerna ännu på 1700-talet. Det gäller kulthandlingar m m som anknyter till viltet och dess åtkomlighet. Samtidigt finns starka inslag av nomadens föreställningsram, dvs sådant som främst berör vissa platser i naturen samt marken och dess beskaffenhet. Det senare, som berör betesförhållanden m m, blir viktigt då en nomadiserande livsform breder ut sig. Förhållandet har ansetts tyda på att rennomadismen inte kan ha uppstått i en alltför avlägsen tid. En process av omvandling synes alltså ha pågått i den samiska religionen då den av pietistiskt inflytande påverkade kristna missionen intensifierades på 1700-talet. Pietistiskt missionsarbete innebar att man i den religion man ville ersätta med

kristendomen systematiskt skulle uppspåra motsägelser (anomalier) på vilka punkter propaganda och övertalning skulle koncentreras. 1700-talets kristna framstöt fick också framgång, till skillnad från ansträngningarna på 1600-talet. En grundläggande förutsättning kan ha varit att den samiska religionen nu blivit bemängd med anomalier som ännu inte hunnit få sin lösning genom interna processer, då försörjning/livsstillet nyligen genomgått, eller to m höll på att genomgå, grundläggande förändringar. Situationen skulle således i hög grad ha underlättat den kristna missionen. Det man kan fråga sig är då i vilken grad som kristendomen försåg samerna med en ändamålsenlig tolkningsram och symbolvärld. En närmare granskning av den samiska tolkningen av den kristna läran torde visa att en hel del svårigheter uppkommit därvidlag. Laestadianismens uppkomst och starka anklang bland samerna vid 1800-talets mitt kan återspegla sådana problem.

Krisen under 1600-talet och Lule älvdal

I kontrast till det av ekonomisk tillväxt och relativt välstånd präglade 1500-talet, framstår följande århundrade som stagnerat och generellt kännetecknat av allt mer utbredd folklig nöd. Även om säkra folk-mängdsuppgifter saknas för Lule älvdal på 1600-talet tyder allt på en stagnation, troligen viss tillbakagång. Vid 1610-talets rannsaking, som motiverades av den andra Älvsborgs lösen, framträder sådana tecken. Av den beskattningsbara befolkningen måste 35% befrias från betalning i Lule socken. Det var dock relativt få, och kan jämföras med tex Piteå med 47%, som var en nivå jämförbar med områden i Syd- och Mellansverige. Av hemmanen i Lulebygden befanns ca 11% vara öde eller oförmögna till utskyldernas fullgörande. Rannsakingen fann emellertid att många av dessa gårdar var i drift genom grannars försorg och därför bidrog till försörjningen av fattiga. I jämförelse med södra Norrland och övriga landet, framstod den ekonomiska situationen i Lule socken alltså vid 1600-talets början som något bättre.³¹

Ett annat tecken på retardation redan tidigt på 1600-talet är den kraftiga minskningen i antalet beskattade fisken i sk fisketräsk. Från att i Lule älvdal nedanför lappmarken ha omfattat som mest 36 stycken på 1560- och 1570-talen sjunker antalet stegvis till 12 år 1616.³²

Om vi förflyttar oss hundra år framåt i tiden, dvs till 1700-talets

början, förstärks bilden av det stagnerande 1600-talet. Av det totala mantalet i Lule socken år 1717 var 15% ödegårdar. Det var en andel som låg fyra procent högre än genomsnittet i nuvarande Norr- och Västerbottens län. Till skillnad från situationen tidigare framstår nu Lule socken som jämförelsevis sämre lottad.³³ I början av 1700-talet kom också nordligaste Sverige att direkt drabbas av krigsaktioner. Det innebar förutom vissa ryska härjningar, att svenska trupper tidvis måste försörjas i området. Sådana effekter av krigen hade man tidigare i hög grad undslupit, dock med undantag för vissa härjningar som Novgorods trupper tycks ha genomfört på 1400-talet. Knektutskrivningarna hade på 1600-talet sannolikt också lagt en avsevärt större börda på de nordsvenska socknarna, där arbetskraften var den relativt knappa produktionsfaktorn. I norr fanns också ett betydligt mindre antal jordlösa och fattiga bland vilka man i första hand skrev ut knektar. På grund härav var säkert den nordsvenska jordbruksekonomin mer känslig för armens behov av folk än andra områden. En detaljerad genomgång av ett mindre område visar att antalet vuxna män i länet kan ha minskat med 40% under 20-års perioden från 1620 som en direkt effekt av förluster genom krigen.

En annan ogynnsam faktor för utvecklingen i en agrart dominerad ekonomi var 1600-talets hårda klimat. Perioden från 1600-talets mitt och ett stycke in på 1700-talet har fått namnet "lilla istiden". På 1690-talet kunde man t ex ibland färdas uppför Lulälvens is med häst och släde i slutet av juni. Skördebakslagen blev också många och svåra. År 1695 fick man en mycket dålig skörd i Norrland och två stränga frostnätter i augusti 1696 förstörde på många håll grödan. I Finland har undersökningar antytt att så mycket som ca 25-30 procent av befolkningen dog som en följd av direkta och indirekta effekter av skördebakslagen 1696-1697. Landshövdingen i nordligaste Sverige skrev i sin berättelse till kungen år 1697 att länet var förstört av "de tvenne stora oår som här varit", och att av "den ovanliga spisen och hungern yppat sig åtskilliga sällsamma sjukdomar, varav folket i några socknar hoptals dö...; och vid tinget hinner man intet annat döma än tjuvsaker".³⁴

Generellt sett ökade också skattetrycket på 1600-talet. Det var i hög grad innebörden av den skattereform som genomförts gentemot den samiska ekonomin. Förändringen innebar, som ovan framgått, att skinnskatten ersattes med betalning i fisk, renar och kontanter. Det bidrog till att skapa starka incitament till utvecklingen av rennomadismen i området.

För initiativtagaren, kung Karl IX, blev förändringen ur inkomstsynpunkt ett misslyckande. Den samiska fångstekonomin var nu starkt påverkad av externa krafter, främst kanaliserade via den internationella pälshandeln, och befann sig i stora svårigheter. Pälsdjursjak- tens avkastning hade kraftigt reducerats, skattetrycket hade skärpts och var till sin form förändrat, samtidigt som befolkningen åtminstone hade fördubblats. Redan 1620 drev den utbredda nöden bland samerna fram en halvering av skatten. Denna skattesänkning fick utsträckas i ytterligare tre år.³⁵ Den fångstekonomi som utvecklats sedan mycket lång tid befann sig i upplösning, men det behövdes lång tid ännu innan en ny försörjningsform, rennomadismen, utvecklat sin produktionpotential. Nya och ändamålenliga institutionella, tex rättsliga former måste etableras. En sådan process kräver lång tid och leder oundvikligen till stora påfrestningar på de människor som berörs.

Olika individer och grupper, bosatta på olika platser, har givetvis mycket skiftande förutsättningar att klara en sådan omvandling. Främst kom de samer som levde i den utpräglade skogsregionen att hamna i svåra situationer. De kom i kläm mellan den expanderande rennomadismen representerad av fjällsamerna, och den längre fram på 1700-talet av befolkningsökning och tilltagande jordknapphet framdrivna jordbrukskolonisationen. På 1800-talet började denna bebyggelseexpansion få större effekter i lappmarken och förstärktes så småningom med den tillväxtskapande effekt som skogsindustrin hade i råvaruregionerna i de inre av Norrlands älvdalar.

Handel och bergsbruk i Norra Norrland och 1600-talets ekonomiska politik

På 1600-talet etableras också definitivt den ekonomiska politik som staten, i förening med särintressen inom främst handel, sedan medeltidens slut sökt driva gentemot områdena längst i norr. Under perioden 1580 till 1650 anlades i bottenviksområdet ett tjugotal städer, bla Luleå, Piteå och Umeå. De flesta av de nygrundade städerna blev lika litet som i övriga landet de centra för handel och hantverk statsmakten hoppats på. I Luleå fanns tex på 1700-talet bara drygt 20 handlare och ett femtontal hantverkare.³⁶ Mest expansiva bland de nygrundade städerna blev Uleåborg, Vasa, Härnösand och Sundsvall. Det bottniska

handelstvänet blev nu också formellt fastslaget på ett mer otvetydigt sätt än tidigare. Det innebar att norr om linjen Gävle- Åbo fick inga främmande handelsmän, dvs utlänningar, förekomma. De nordsvenska handelsskeppen fick heller inte gå direkt till utlandet, utan all export skulle förmedlas av Stockholms borgare.

I realiteten hade givetvis även tidigare det övervägande antalet båtar från nordligaste Sverige haft Stockholm som mål, men Hansans fartyg hade sökt sig åtminstone upp till Härnösand och en detaljerad undersökning av Hudiksvalls ställning under 1500-talets sista 20 år har påvisat en överraskande aktiv och stor utrikeshandel. Den tålde i vissa avseenden till och med en jämförelse med Stockholms handel. Betydelsen av de tidigare beskrivna ryska handelsmännens relativt omfattande verksamhet i Torneå får heller inte glömmas.

Effekter av de tvångsvis ändrade handelskontakterna uteblev inte. Bönderna klandrar snart borgarna för att de inte längre kan tillhandahålla salt och hampa till överkomliga priser. Luleåborgarna försvarar sig med att ryssarna har stoppats och inte längre kunde komma med dessa varor. I en besvärsskrift från 1654 framhöll handelsmännen i Luleå att de på grund av handelstvänet inte heller kunde segla direkt på Reval och Riga som förut, vilket avsevärt försvårade problemen.³⁷

Motsvarande utveckling pågick också i Norge där staden Trondheim fick en viktig roll som "uppsamlingspunkt" för handeln med produkter från Finnmarken och de områden vid Ishavskusten som Sverige gjort anspråk på. Svenskarna trängdes stegvis tillbaka och fick i praktiken uppge sina krav på territoriet med fredsluten i Knäred 1613 och Stolbova 1617. I förhandlingar med Danmark på 1650-talet ställde man dock krav på Vardöhus och 1679-80 sökte man förmå danskarna till hårdare tag mot den ryska handeln över Archangelsk.³⁸ År 1701 fanns hos svenskarna långt drivna planer på en militär aktion mot Vita havet i syfte att förstöra staden. Svenskarna irriterades tydligt av denna nordliga handel. Den rörde sig på 1600-talet om ca 30-50 fartyg årligen. Antalet steg dock regelmässigt kraftigt vid intensifierade krigsaktioner i östersjöområdet. År 1630 besöktes Archangelsk exempelvis av över 100 fartyg och en påtaglig uppgång kan observeras under perioden 1690-1718.³⁹ Tsar Peters militära framgångar och det svenska östersjöväldets sammanbrott innebar dock att den norra handelsvägens betydelse minskade drastiskt.

Sveriges handelspolitik österut i början av 1600-talet präglades av alliansen mellan statsmakt och vissa köpmannagrupper och har av en historiker karakteriserats på följande sätt:

”Den medeltida handelskorporationen hade lagt sin döda hand så hårt som möjligt över handelsvägen till Moskva. En trafiklinje bröts sönder, tillgängliga produktivkrafter utnyttjades ej. Sådan var innebörden i det svenska väldet över vägarna från Finska viken mot öster, ett välde som i själva verket var några parasitära köpmannafamiljers i Reval”.⁴⁰

Handeln blev så belastad av monopolvinster och tullar att den minskade i sådan omfattning att även statsmaktens ekonomiska intressen kom att skadas. Den samhällsekonomiska irrationaliteten illustreras tydligt av att man vid vissa tillfällen på 1630-talet faktiskt föredrog att importera spannmål från Ryssland till Sverige via Archangelsk.⁴¹ Effekterna av den hårda knytningen mellan stat och skräntressen med rötter i medeltiden drev då fram en ny och mer aktiv statlig ekonomisk politik. Den innebar fler privilegier till nya grupper, handelskompanier och enskilda liksom i direkt statligt engagemang, till exempel i bruksrörelse.

Krigen och stormaktsambitionerna på 1600-talet krävde uppenbarligen avsevärt större ekonomiska resurser än som kunde utvinnas ur den svenska bondeekonomin. Den frikostiga utdelningen av statsjord till aristokratin underminerade också på sikt statsfinanserna. Omfattande resursförbrukning blev också resultatet av den livsstil och det konsumtionsmönster den politiskt stärkta aristokratin utvecklade. De institutionella ramarna för ekonomisk verksamhet var knappast tillväxtbefrämjande. Statsfinanserna befann sig därför i permanent kris.

I den desperata jakten på statsinkomster startades bergsbruk i bla Lule lappmark. Vid gruvor uppe på fjället i Kedkeväre och Alkavare, med hytta placerad i Kvikkjökk, bröt man silver- och blyhaltig malm under perioden 1662-1702. Tidigare, från 1632, hade en silverfyndighet i Pite lappmark, vid Nasafjäll, kommit att exploateras. Denna bruksrörelse härjadades dock vid en dansk-norsk militär attack 1659, och driften återupptogs aldrig.

Gruvdrift och smältning av malm krävde stora mängder bränsle och därför avverkades en hel del barrskog i fjällens omedelbara närhet. Periodens ogynnsamma klimat fick till följd att skogen föryngrades mycket dåligt på dessa platser. Skogen har fram till i dag haft svårt att återhämta sig.

De lappländska silverbruken blev inte framgångsrika. Mycket höga produktions- och transportkostnader gav små silverkvantiteter i utby-

te. I Nasafjäll producerades under åren 1637—60 totalt ca 860 kilo silver, dvs i genomsnitt 36 kilo per år. Verksamheten i Lule lappmark, i Kedkeväre och Kvikkjokk gav väsentligt mindre. Där fick man ca 13 kilo per år under 40-årsperioden 1662—1702, dvs totalt ca 530 kg. Det innebar i medeltal 2% av årsproduktionen i Sala silvergruva som då var landets viktigaste.⁴²

Verksamheten i silverhanteringen bidrog till att en bosättning av ny typ växer fram i Lule lappmark. Vid hyttan i Kvikkjokk bodde inledningsvis ca 20 personer, därefter fram till nedläggningen ett femtontal. Dessutom etablerades efter den 300 kilometer långa transportleden mot kusten ett flertal nybyggen. Sju sådana har satts i samband med bruksrörelsen. Flera kom att överges då bergshanteringen upphörde, men på 1730-talet fanns fjorton nybyggen i Lule lappmark. Transportarbetet blev omfattande. Det gällde malmens frakt från gruva uppe på kalfjället till hyttan vid skogsgränsen och sedan i halvförädlad form till kusten. Byggnadsvirke, kol och brännved måste också forslas till produktionsplatserna. Detta arbete utfördes nästan helt av samer varav de flesta kom från Tuorpons sameby i Lule lappmark. I genomsnitt fraktades drygt 700 renlass malm årligen mellan gruvan i Kedkeväre och hyttan i Kvikkjokk under perioden 1665 till 1674. Det antalet sjönk till knappt 200 mellan åren 1675—1687, men då togs även malm från en ny gruva vid Alkavare. Därifrån kom under åren 1675—98 i medeltal drygt 240 renlass till Kvikkjokk. Totalt krävdes att omkring 50 samer engagerades i dessa transporter.

Ersättningen var tidvis otillräcklig varför samerna ibland sökte hålla sig undan. Det motiverade i sin tur tvång och våld. Samernas motreaktion blev i viss omfattning flykt till andra lappmarker eller till Norge. Bruksföreträdarna måste då i eget intresse se till att ersättningen höjdes. På 1680-talet var ersättningen en aln vadmal, motsvarande 4—6 öre silvermynt, per renlass malm. Vadmal var en för fjällsamerna åtråvärd vara och användes främst för att tillverka lätttransporterbara bostäder. Att ha god tillgång på material lämpligt till konstruktion av sådana var naturligtvis av intresse då en mer omfattande nomadism bredde ut sig.

Utvecklingen återspeglar samhällsekoniskt ineffektiva institutionella arrangemang under 1600-talet. I de fall då samerna inte utan övervakning och tvång utförde tjänsterna måste det betyda att deras alternativa tidsanvändning för dem representerade en större nytta. Verksamheten vid silvertillverkningen avkastade troligen ett negativt förädlingsvärde, men möjligen ett positivt värde för det statsfinansiella

särintresset. Det kan förklara de envetna ansträngningarna att söka hålla liv i verksamheten. Ett särintresse kan givetvis stärka sin ställning även i absolut avseende, trots att ekonomin i stort går bakåt. Detta kan ha varit den reella drivkraften bakom de till synes hopplösa företagen med silverbrytning i lappmarkerna på 1600-talet. Projekten krävde legitimering genom starkt ideologiserande, men tämligen motsägelsefulla, resonemang om ädelmetallens rikedomsskapande effekt på nationen. Tidens förhärskande ekonomiska doktrin bullionismen, kom då väl till pass.

4 Ekonomisk tillväxt och resursutnyttjande i Lule lappmark på 1700- och 1800-talen

Fjällsamer, skogssamer och nybyggare

Den expanderande rennomadismen beskriver på ett tydligt sätt sekvensen knapphet, konflikt och ny rättslig uppdelning av resurserna. Samebyarnas territorier förvandlades från att ha varit runda till att bli smala, långsträckta enheter. Antropologer har i ekonomier av denna typ påvisat en tendens till att varje renägare maximerar storleken på sin renhjord för att den vid rovdjursangrepp, sjukdomar eller svåra väderbetingelser inte skall reduceras till en nivå där även människornas överlevnad hotas.¹ I de fall man inte förmått eller ännu hunnit utveckla en rättsordning som kontrollerar renhjordarnas antal och storlek, kommer den individuella rationaliteten att stå i konflikt med den kollektiva. Var och en försöker stärka sin ställning och minska sina risker, men då alla gör på samma sätt kommer betestillgångarna i vissa skeden att överexploateras samtidigt som det stora renantalet ökar smittbenägenheten bland djuren. Följden blir att det ibland inträffar svåra generella bakslag. En sådan process pågick i Lule lappmark under 1700-talet och i början av 1800-talet.

År 1756 inträffade tex en stor beteskatastrof i Lule lappmark. Renarnas valt i stor omfattning ihjäl då vindpackad snö låg kvar in i juni. Till följd härav utvandrade omkring 30 nomadhushåll till Norge, medan spillrorna av deras renhjordar lämnades kvar hos bättre lottade släktingar. Ett nytt större bakslag inträffade trettio år senare, bl a till följd av överexploatering av betestillgångarna. Samer som under mellanliggande mer gynsamma år kunnat återvända fick nu åter lämna Lule lappmark för att på nytt söka sin försörjning främst vid nordnorska kusten. Andra exempel på större bakslag är åren 1796 och 1832 som kännetecknades av dåligt bete, lite snö och svåra varghärjningar. En smittsam sjukdom härjade svårt bland djuren under sommaren 1840, som följdes av en snörik vinter med blidväder i januari och hård

skarbildning med mycket svåra betesförhållanden som följd.

Renomadismen tycks emellertid inledningsvis ha varit en mycket effektiv ekonomisk produktionsform, som genererade en kraftig folkökning. I de två fjällsamebyarna Sirkas och Tuorpon i Lule lappmark steg antalet skattande med ca 250% under perioden 1680 till 1780. Det var en utveckling som drastiskt avvek från t ex skogssamebyn Jokkmokk som hade en oförändrad befolkning under samma tid.

Om däremot en jämförelse sker med 1860-talet finner man att antalet skattande i Sirkas och Tuorpon reducerats till endast 30% av nivån under 1700-talets andra hälft. Räknat i folkmängd inträffade en halvering.² De återkommande svåra bakslag inom rennäringen som ovan exemplifierats innebar att de mindre renägarna drabbades mest. En koncentration av ägandet blev resultatet. I svenska lappmarkerna etableras mot bakgrund av dessa erfarenheter så småningom tämligen effektiva institutionella restriktioner för att t ex bli renägare. En etableringskontroll skapas och kom att handhas av samebyarna. Den innebar att person som lämnade rennäringen och samebyn kunde få svårt att återvända, och hans barn hade i princip inte några möjligheter till detta alls. Då under senare tid, dvs på 1970-talet, krav börjat resas på en mer vitt definierad grund för medlemsskap i samebyarna har det mött en häftig motreaktion.

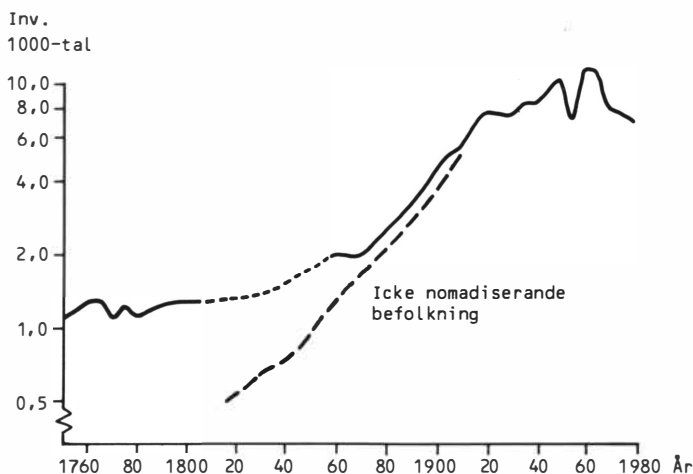
För de inom samebyarna existerande mindre lappskattelandens rättsliga ställning blev utvecklingens resultat på sikt en påtaglig försvagning. En behovsprincip, vars innebörd var att ägande av många renar också måste ge rätt till stora arealer för beten, etablerades stegvis. Det försvårade i hög grad ett återvändande till rennäringen efter en tid för den som vid något tidigare tillfälle slagits ut.

För fjällsamebyarna innebar utvecklingen att man i den statligt fastslagna rättsordningen fick nyttjanderätt till mark för beten i olika områden under skilda delar av året, i utbyte mot skattebetalningar. Det kan ses som illustrativt att då ett mer övergripande lagverk så småningom tillkommer i Sverige bär detta namnet "Renbeteslagen" (1886 och 1898) och talar nästan uteslutande om "lappar" och "lappars" rättigheter och skyldigheter i anslutning till rennomadismens förhållanden.

Även nybyggesväsendets intensifiering kom på sikt att försvaga lappskattelandens och den skogssamiska kulturens ställning. Under 1700-talet kom åter befolkningen vid bottenvikskusten att öka. I nedre Luleälvens byar steg den totala folkmängden med över 100% mellan 1749 och 1825.³ Det medförde tendenser till jordknapphet och på sikt rik-

tades intresset mot lappmarken. De rättsliga villkoren för lappmarkens kolonisering, fastslagna vid 1600-talets slut, hade som syfte att samisk näring och nybyggarnäring inte skulle vara konkurrenter om resurser. Genom sin olikartade inriktning antogs en samexistens vara möjlig. Tämlichen snart blev påtaglig konkurrens ändå utvecklingens resultat då nybyggesanläggningarnas antal växte starkt från 1700-talets slut. Den totala folkmängden i Lule lappmark 1750–1980, samt de bofastas antal 1800–1910, framgår av figur 5. Den senare gruppens, dvs de ”gårdsbrukandes”, snabba ökning framgår tydligt. Men det förtjänar att påpekas att i praktiskt försörjningshänseende kunde det vara små skillnader mellan skogssamen och nybyggaren. Jakt, fiske och tamrenskötsel i liten skala förenades ofta med drift av ett nybygge inom samma hushåll. Tendensen är dock klar, dvs att den skogssamiska näringen stegvis ersattes med en försörjning av jordbrukskaraktär på 1800-talet. Det skogssamiska näringen befann sig i snabb upplösning vid 1800-talets mitt.⁴

Figur 5. Total folkmängd i Lule lappmark 1750–1980 samt de bofastas antal 1800–1910.

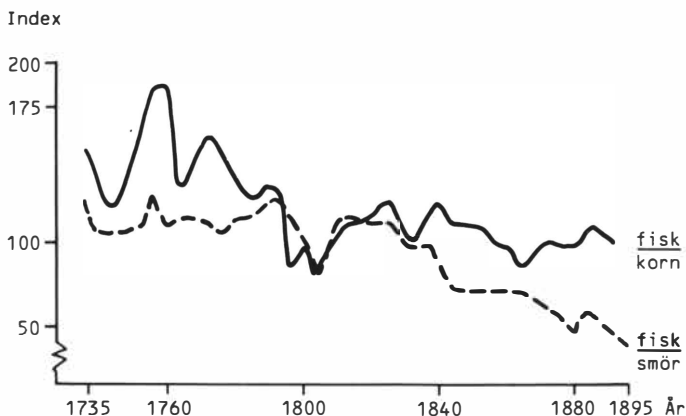

Källor: Se Lundgren (1984) sid 7.

Relativpriser och omdefinierad rätt

Följden av nybyggesrörelsen utbredning blev konflikter om lappmarkernas resurser. Sådana har dokumenterats för t ex Pite lappmark, där skogssamerna regelbundet segrar i sådana tvister i domstolarna. Detta ligger i linje med gällande rätt fastslagen i slutet av 1600-talet vilken i sin tur svarar mot en fördelning av privilegier som maximerade skatteinkomsterna. Under 1780-talets slut sker emellertid en omsvängning. Därefter förlorar skogssamerna regelbundet. Det gäller främst konflikter där odlingsintresset ställs mot fisket, t ex i sjösänkings- och utdikningsfrågor. En, enligt våra teoretiska utgångspunkter, viktig bakgrund till förståelse av omsvängningens orsaker illustreras i figur 6 som visar köpkraften hos en viktig skogssamisk produkt, torr-fisk, i förhållanden till korn och smör, dvs två viktiga produkter för nybyggarna. Torr-fisken förlorar hälften av sin köpkraft räknat i korn mellan 1760-talet och år 1800. I förhållande till smör inträffar den kraftigaste relativprissänkningen för torr-fisken efter 1810-talet.

Figur 6. Priset på torr-fisk i relation till priset på smör och korn 1735—1895.

Källa: Jörberg (1972). Relativpriserna utgör indexerade femårsgenomsnitt med basen 100 vid åren 1800/04. Dessa index relateras sedan till varandra, d v s "relativpriset" 1800/04 blir 100.

Omkastningen av rättsläget kan illustreras med följande episod där motiven på ett bryskt sätt redovisas. Vid en tvist rörande en sjösänkning i Pite lappmark år 1785 konstaterade häradsrätten att den skada skogssamerna åsamkades var av liten betydelse mot bakgrund av det "vidlyftiga land emot den ringa skatt han därför till Kungl. Majt. och kronan betalar". Sjösänkningen fick genomföras och betydde i detta fall att man erhöll ängesmark som kunde ge foder åt 10 kor.⁵

Inledningsvis förutsattes att människan är en rationell och nytto-maxierande varelse. I skogssamernas fall illustreras det av deras allt större tidsanvändning i produktion av de varor som steg i relativpris, dvs att de i allt större omfattning började uppta nybyggen. Under 1800-talet var detta en av huvudkrafterna bakom den fasta bebyggelsens framväxt i Lule lappmark. För den same som fann anledning att fortsätta med ett mer traditionellt näringsfång, trots vikande relativa bytesförhållanden, fanns också goda skäl att etablera ett nybygge på sitt lapps katteland. Det gjorde det möjligt att med större kraft hävda sin ställning i det nya rättsläge som uppstått. Båda dessa beteenden möter i Lule lappmark under perioden.⁶ Nära till hands kan tyckas ligga att en skogssame, snarare än att i första hand bli nybyggare, borde söka övergå till renskötsel i större skala. Men som ovan antytts kunde det stöta på stora svårigheter då etableringen i denna näring blivit tämligen strängt reglerad. För många var alltså det mest realistiska och näraliggande alternativet att skaffa får, nötkreatur, utnyttja naturlig äng och myrslätter, dika, bryta åker och bygga ett fähus.

Från att ha befunnit sig i en situation där gällande rätt entydigt låg hos skogssamerna, som inte behövde acceptera någon olägenhet alls utan kompensation, kunde nybyggarna från 1700-talets slut ur ett helt annat rättsläge utveckla sin näring. Den avgörande omsvängningen i rättsläge uttrycker att skogssamerna var en dåligt organiserad och ekonomiskt svag part i relation till det "jordbruksekonomiska makt-komplexet", dvs den på jordskatter i hög grad baserade statsmakten i förening med jordbrukarnas särintressen. Det var dessa krafter och egenintressen som ytterst stod bakom nybyggarna, samtidigt som ideologer av skilda slag stod till tjänst med utläggningar om jordbrukskulturen som en "högre stående" och mer "värdig" livsform.

Inledningsvis tycks emellertid skogssamerna ha stått sig något starkare gentemot den under 1600- och 1700-talen expanderande fjällsammiska rennomadismen. Mellan dessa båda grupper utvecklades ett kompensationssystem bestående av landtullar och skötesrenar på basis av ett rättsligt system som inte var statligt definierat. Men på sikt kom

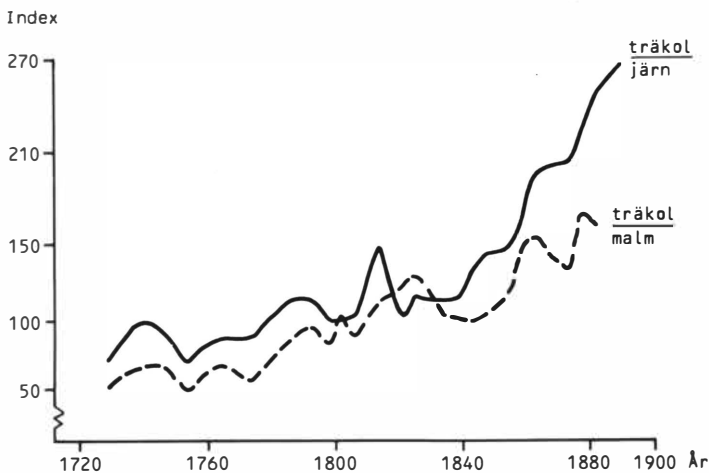
fjällsamerna att kunna expandera sin näring utan större hänsyn till annan samisk ekonomisk verksamhet. Det kan tolkas som ett uttryck för att renomadismens ekonomiska bärkraft innebar en större skattebetalningsförmåga och på sikt därför möjlighet till starkare förankring i den statligt fastslagna rättsordningen rörande beteslandets utnyttjande.

5 Skogens nytta 1700—1900

Bruksnäringen möter nya relativpriser

Tillväxten i nordnorrländsk kustbygd hade till en del sin orsak i stärkt konkurrenskraft i produktion av varor med högt innehåll av den i Mellansverige allt knappare, och därför i relativpris starkt stigande skogsråvaran. I Mellansverige steg t ex priset på brännved och träkol kraftigt i förhållande till priserna på järnmalm och tackjärn (se figur 7). Det motiverade en omlokalisering av delar av bruksnäringen mot norr, där god tillgång på skog medförde ett lågt pris. I Norrbotten låg brännvedspriserna på ca 25% av den mellansvenska nivån vid

Figur 7. Priset på träkol i förhållande till priset på järn- och järnmalm i mellansverige 1720—1880.

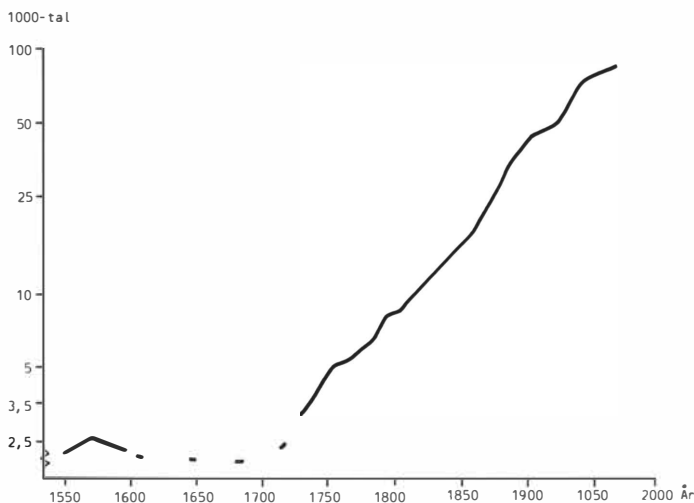
Källa och kommentar se figur 6.

1700-talets mitt. Det var drivkraften till brukshanteringens uppkomst i norr, då samtidigt frågan om att utnyttja där belägna malmförekomster aktualiserades.

Lule älvdal berörs i hög grad av denna process eftersom adelsmannen Hermelin söker starta berghantering och bruksnäring i området åren 1797–1801. I samband med detta projekt erhöles stora privilegieskogar och anlades ett flertal nybyggen i lappmarken.

Men det är inte bara bergsbruk som startas i norr som ett resultat av de nya relativpriserna. Vid kusten mellan Piteå och Luleå etableras år 1802 Långviks glasbruk, som också hade sin främsta konkurrensfördel i låga brännvedspriser. 1700-talets allmänna ekonomiska tillväxt bla brukens tillkomst och den kraftiga befolkningsökningen i älvdalen, se figur 8, fick till effekt att de norrbottniska brännvedspriserna steg från ca 25% till 60–70% av de mellansvenska priserna från 1740-till 1830-talet.¹

Figur 8. Total befolkning i Lule älvdal från 1550 till 1980.

Källor: Huss (1902), Tabelleverket, Befolkningsstatistik samt Folkräkningarna.

Den nordsvenska ekonomins komparativa fördel i produktion av varor med högt innehåll av skogsråvara kom till tydligt uttryck under 1700-talets senare del. Det gällde dock i första hand tjära och plankor, vars relativpris steg kraftigt jämfört med tex jordbruksprodukterna korn och smör. Lulebygdens produktion av tjära steg från 6000 tunnor på 1760-talet till 10000 tunnor 30 år senare. I än högre grad kom skogsutnyttjandet att inriktas på bjälkar, mastvirke och plankor. De norrbottniska avsalusågårnas produktion omfattade då drygt 34000 tolfter .

Figur 9 visar utvecklingen av tjärans relativpris i förhållanden till korn och dagsverkslöner under perioden 1735—1880. Under 1700-talets andra hälft låg tjärpriset som synes mycket högt i förhållande till korn och steg även kraftigt i relation till dagsverkslönerna. Samtidigt framgår det häftiga relativprisfall tjäran genomgår från 1780-talets andra hälft för att efter 1810 åter stegras åtminstone i förhållande till korn. Reaktionen efter sekelskiftet 1800 från tjärproducenterna i Lulebygden blev en kraftig volymminskning. Åren 1802—04 låg tjärutförseln på ca 30% av nivån i början av 1790-talet,

Figur 9. Priset på tjära i relation till priset på korn och till dagsverkslönerna i jordbruket 1735—1880.

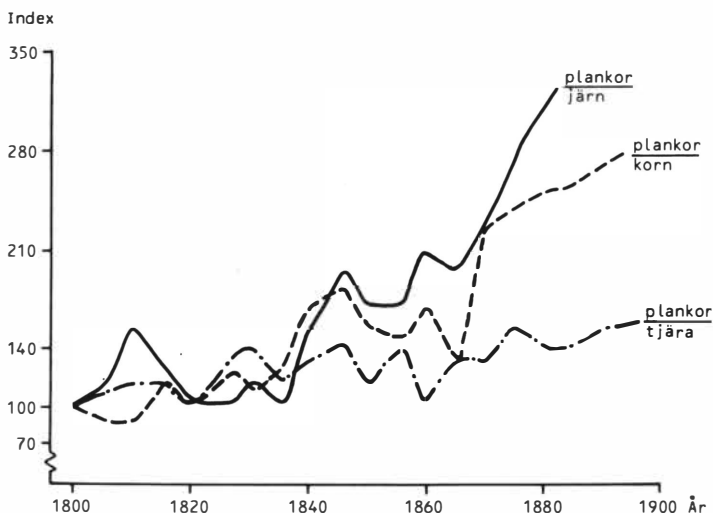

Källa och kommentarer se figur 6.

dvs 3 000 tunnor.³ Efter sekelskiftet 1800 utvecklas tjärpriset också svagt i förhållande till dagsverkslönerna.

1800-talets skogsutnyttjande kom inte att domineras av brukshantering och tjärbränning, utan av bjälk- och sparrhuggning, timmeravverkning och planksågning. Dessa kom att utgöra de mest expansiva näringarna både för bönder och för de i tämligen misslyckade bruksprojekt engagerade företagen. De stora skogar som i olika former tilldelats bruken kom för dem att utgöra bas för en växande sågverksindustri samtidigt som tillkomsten av nybyggen stimulerades. Vid Hendsforsarna i Lule älv startas sågverksdrift på 1760-talet liksom i anslutning till Svartlå bruk i början av 1800-talet.⁴ Hur plankornas pris utvecklas i förhållanden till tackjärn, korn och tjära under åren 1800-1900 visar figur 10. Perioderna 1830-50 och 1870-90 uppvisar särskilt stark relativprisstegring för sågade trävaror.

Figur 10. Plankornas prisutveckling i relation till tackjärn, korn och tjära 1800—1900.

Källa och kommentarer se figur 6.

År 1859 tillträdde en ny landshövding, P H Widmark, i Norrbotten.⁵ Han inledde sin ämbetsperiod med omfattande resor genom länet då han undersökte näringslivets tillstånd och sammanställde sina intryck i skriftlig form. Han uppmärksammade bl a den starka tendens till förskjutning i näringslivet som orsakades av prishöjningen på trävaror. Widmark framhöll också att bruksnäringen befann sig på retur och att den aldrig fått någon större betydelse i länet. Han ansåg därför att näringens tilldelning av privilegieskogar var tilltagen i överkant och borde reduceras. Men Widmark hävdade samtidigt att trävaruhanteringen kunde få negativa effekter om "den övergår till huvudnäring, så att jordbruket därigenom under den korta sommaren berövas erforderliga arbetskrafter". Då plankor, bjälkar och mastvirke kraftigt steg i pris i förhållande till bl a jordbruksvaror uppstod för bönderna starka skäl till att öka sin tidsanvändning utanför jordbruket. Längre fram i tiden då de stora vattensågarnas och ångsågarnas teknologi bestämde de ekonomiska villkoren i trävaruindustrins förädlingsled, kunde skogsarbete, med huggning och körning på vintern, väl förenas med jordbrukets skötsel under sommaren. Men under tidigare år var det inte så. Då handlade arbetstiden i trävaruhanteringen i hög grad om att tälja bjälkar, att iordningställa mastvirke och att kran-såga plankor och bräder. Det var arbeten som utfördes under vår och höst. I den mån vattendrivna mindre sågar användes måste vårens vattenflöde utnyttjas. Det utgjorde bakgrunden till Widmarks farhågor, som alltså den tekniska utvecklingen inom sågverksnäringen under 1800-talets andra hälft skulle undanröja.

Skogen, rätten och ekonomin under 1800-talet

Skogen hade sedan medeltiden i hög grad kunnat fungera som en kollektivt disponerad resurs. Men pälshandelns uppsving under senmedeltid och på 1500-talet, liksom renomadismens expansion från 1600-talet, hade skapat nya institutionella arrangemang som fördelade och begränsade rättigheten till nyttjande av resursen på olika sätt. Förändringar i relativpriserna fick vid dessa tillfällen som effekt att nya rättsliga förhållanden skapades. Vanligen skedde detta efter en tämligen lång period av konflikt. Sekvensen knapphet, konflikt och rättslig uppdelning beskriver också väl förloppet då skogens (virkets) pris sköt i höjden från 1700-talets senare del. Med en, mot bakgrund av nya förhållanden, oklart utformad ägande- och dispositionsrätt över sko-

gen kom individerna att utnyttja den på ett sätt som dåligt överensstämde med den samhällsekonomiska rationaliteten. Landshövding Widmark menade i sin skrift från 1859 att skogarna befann sig i ett bedrövligt skick i kustbygderna och längs de större älvarna. "Duglig skog" fanns inte längre i området "utan allenast avbrända eller avverkade marker, sådana små, kortväxta och omogna träd vilka knappast är tjänliga till vedbrand" var Widmarks kommentar.

Stora svårigheter uppstod uppenbarligen till följd av det allt intensivare skogsutnyttjandet från 1700-talets slut. De nya relativpriserna krävde nya och mer preciserade rättsliga arrangemang om inte skogen skulle överexploateras. De gamla institutionella formerna visade sig vara otillräckliga. Utmarkerna mellan byarna och gentemot statens marker måste tex nu gränsläggas och en övervakning upprättas. Men gamla institutionella formers nedbrytande och skapandet av nya kräver lång tid då de berör många människors och olika gruppers inbördes relationer.

På 1790-talet genomfördes avvitrningen i kustbygderna vilken innebar en sådan gränsläggning. En drivkraft bakom processen var tidigt bruksnäringen, då den i tämligen stor omfattning gick hand i hand med anläggning av nybyggen. Adelsmannen Hermelins verksamhet i Lule älvdal innebar att ganska många nybyggen av frälsenatur etablerades, dels för att härigenom erhålla skogsmark för bruksdriften (kolningsskogar), dels för att tjäna transporter från malmfälten till bruket. Men även om avvitrningen drog gränser mellan byarna sinsemellan och mot statens skogar, kvarstod i hög grad ett kollektivt tillträde till skogen inom byarnas områden. För den person som ville tjäna pengar genom tex bjälktillverkning gällde det alltså att hitta och avverka en tillräckligt utvuxen tall, innan någon annan lade beslag på den. Det förelåg således starka individuella incitament för exploatering i snabb takt, men svaga incitament för resurshushållning, tex förnyelseinvesteringar eller uppskjutet utnyttjande.

Inledningsvis påpekades att överutnyttjande och underinvesteringar i teorin kan hanteras av ett stort kollektiv om man i frivilliga avtal kan begränsa var och ens resursutnyttjande, dvs införa någon typ av planhushållning. Men den lösningen möter ofta ett stort problem bestående i höga transaktionskostnader. Förhandlingar och överenskommelser mellan ett stort antal individer är en kostsam process, liksom den övervakning som krävs för avtalens efterlevnad.⁶ Någon form av privat äganderätt kan därför upprättas över den knappa resursen. Det är också vad som kom att inträffa med skogstillgångarna, även om sk all-

männingsskogar också uppstod i Lule älvdal, främst i lappmarken. Allmänningsskogarna blev dock av tämligen liten omfattning och kom just att i hög grad hämmas av de höga transaktionskostnaderna. Utbytet från dem blev litet för delägarna.⁷

Givetvis hade ett regelsystem utvecklats inom det agrara samhället för att sköta hushållningen med knappa kollektiva nyttigheter, tex skogstillgångarna. Dessa regler finns nedtecknade i olika byordningar som i Lulebygden finns bevarade i skriftlig form från 1750-talet. I tex Sunderbyn i Nederlule socken stadgas år 1769 att tjära fick brännas ur byns skogstillgångar i proportion till den erlagda skatten. Volymen var tre tunnor tjära för varje tunnland skatt.⁸ Men det var ett rättssystem anpassat till andra relativpriser än de som uppstod på 1800-talet. Så begärde tex fyra bybor i Hortlax vid Norrbottenskusten år 1859 att laga skifte snabbt måste genomföras då de fruktade att byns skogar i annat fall helt skulle ta slut som en följd av den skövling som pågick. Liknande exempel finns från många andra byar i Norrbotten, där laga skiftet genomfördes i kustbygden under åren 1830–80.⁹ Men då hade den expansiva skogsnäringen redan nått lappmarken, där varken avvittring eller skiften ännu genomförts. I början av 1870-talet avverkades i lappmarken efter Lule älvdal drygt 25 000 kubikmeter per år för skogsindustrins behov. Avverkningsvolymerna i lappmarken steg till 130 000 kubikmeter på 1880-talet för att i samband med en stormhärjning år 1897 stiga till över 250 000 kubikmeter årligen vid sekelskiftet 1900.¹⁰ Avvittringen drevs samtidigt vidare i lappmarken parallellt med skogsuppsvinget, och slutfördes några år in på 1900-talet. Dessförinnan hade staten kunnat börja sälja skog belägen där den inte kunde bli aktuell att tilldelas något hemman pga de mycket stora arealerna och de fåtaliga jordbruken.

Erfarenheterna från skogsnäringens hastiga expansion i kusttrakterna medförde att restriktioner lades på de privata skogsägarna, inklusive ägarna av frälseskogen i lappmarken. I syfte att förhindra en befärad snabb avverkning infördes 1867 det sk utsyningstvånget. Det innebar att den privata nyttjanderätten av skog begränsades på så sätt att en skogstjänsteman på platsen skulle avgöra hur många och vilka träd som fick avverkas. Avsikten var att därigenom nå balans mellan avverkningarna och skogens tillväxt. Att skogsmarken i hög grad överförts till privat ägande genom avvittring och skiften uppfattades alltså inte som en tillräcklig garanti för en långsiktig resurshushållning. Den "tidshorisont" de privata skogsägarna tog hänsyn till var enligt statsmaktens uppfattning alltför kort. I de utredningar som föregick skogs-

vårdslagarnas tillkomst under senare delen av 1800- talet tycks dessutom skogens tillväxthastighet grovt ha underskattats.

I lappmarken hade skogstillgångarna inte varit föremål för någon preciserad rättslig uppdelning. Den allmänna rättsuppfattningen bland lappmarksbefolkningen kom därför i stark konflikt med de nya rättsliga villkor, som snabbt upprättats under 1800-talets slut. Beteenden, som i den nya situationen kunde betecknas som ren stöld från statens skogar, var utbredda. Denna, nu klart illegala, avverkning på statens mark gavs beteckningen "åverkningar" och var i Norrbotten omfattande i slutet av 1800-talet. De av skogsstatens tjänstemän beslagtagna och olagligt avvercade virkespartierna år 1870 omfattade tex bara i Norr- och Västerbottens kustbygd 203 000 timmer, 19215 sparrar, 2 491 bjälkar, 9 mastträd, 233 tolfter plank och 2 216 lass ved, dvs säkert mer än 100 000 m³.

Från de statliga skogstjänstemännens sida förutsattes att detta egentligen var toppen på ett isberg. Inom lappmarkerna, där åverkningarna antogs ha en särskilt stor omfattning, nämndes bl a Jokkmokk socken i Lule älvdal. Där beslagtogs i genomsnitt 6 500 timmer årligen under 1870-talets första hälft.¹¹ Då byggdes samtidigt statens bevakning ut genom mer personal, som också placerades i lappmarkerna till skillnad från tidigare, då de fåtaliga tjänstemännen nästan uteslutande haft sina bostadsorter vid kusten.

I hur hög grad rättsuppfattningen hos den nordnorrländska lokalbefolkningen bröts mot den rättsordning de nya relativpriserna på skogstillgångarna gett upphov till, kan belysas av en episod i Pite älvdal. Där hade en jägmästare år 1872 upptäckt ett större illegalt avverkat virkesparti. Men då virket skulle beslagas och bevakas utbröt skottlossning, varpå militär till slut tillkallades för att bevaka virket under våren.¹² Underhandskontakter mellan staten och de potentiella virkesköparna, dvs några privata skogbolag, ledde fram till en uppgörelse. Den innebar att staten avstod från att driva den juridiska processen vidare, men som motprestation förband sig bolagen att i offentliga proklamationer tillkännage att de aldrig mer skulle köpa virke som kunde misstänkas vara stulet, dvs ostämplat. Efter bl a denna händelse kom åverkningarna kraftigt att reduceras från 1870- talets andra hälft. I Lule älvdal beslagtogs därefter endast ett hundratal timmer årligen.¹³

6 Nyttan av Lule älv på 1800- och 1900-talen

Fiske, flottning och elektricitetsproduktion

Skogsindustrins allt större fångstområden för råvara krävde en väl fungerande transportapparat. I Lule älvdal investerades stora summor under perioden 1870—1900 för att iordningställa vattendragen till fungerande flottleder. I början handlade det om enskilda bolags verksamhet som stimulerades av statens försäljning av skog till mycket låga priser i det inre av älvdalen. Sedan övertogs flottningen och flottledsrensningarna av ett särskilt företag, en flottningförening, som bestod av för året flottande virkesägare, och vars verksamhet i detalj reglerades av staten.¹

Men då flottningen expanderade inkräktade den på en annan näring som också utnyttjade älven, nämligen fisket. Tidigare har beskrivits att tex laxfisket i Luleälvens nedre forsar var föremål för statligt garanterad rättslig reglering från 1300-talet. Dessa rättigheter blev under århundrandena därefter föremål för försäljning och arrendering.

Laxfisket var en betydande näring för byarna i de nedre delarna av Lule älvdal sedan mycket lång tid, samtidigt som det utgjorde ett hanterbart beskattningsunderlag för staten. Nu ställdes emellertid detta resursutnyttjande i hög grad mot ett nytt, älven som flottled. Hur den relativa betydelsen, i pristermer, utvecklades mellan laxfisket och flottningen under åren 1880 till 1915 visar figur 11. Där framgår hur det norrbottniska laxpriset utvecklas i relation till det pris virkesägarna var beredda att betala för sin flottning, mätt som kronor per flottad kubikmeter virke. Mätt i pristermer sjunker värdet av laxen kraftigt i förhållande till flottningen. Då fiskets såväl absoluta som relativa ekonomiska betydelse var liten, fick dess intressenter efter hand acceptera de allt större flottgodsmängderna. Dessa uppgick på 1870-talet till drygt 20 000 kubikmeter, vid sekelskiftet 1900 till mellan 300 000 och 400 000 kubikmeter. Vid konjunkturtoppar längre fram i tiden kunde

flottgodsmängderna omfatta mer än en halv miljon kubikmeter årligen.

De stora virkeskvantiteterna orsakade givetvis olägenheter för fisket. Investeringar för att skydda de fasta fiskeanläggningarna krävdes, liksom kostnadskrävande upp- och nedmontering av redskap före och efter flottningssäsongen. Därtill kom den mycket svårbedömda, ännu i dag knappast avgjorda, frågan om vilken inverkan virket och barken fick på fiskens livsmiljö. Då främst laxfisket hade en fastställd och rättsligt förankrad ställning kunde näringens företrädare med viss styrka driva kompensationskrav. Det kunde också strandägare göra som fått ängar skadade av flottningen. Av de totala flottningskostnaderna i Lule älv gick vanligen mellan två och tre procent till olika skadeersättningar. Det innebar på 1920-talet ca 20 000 kronor årligen.

Fisket och flottningen skulle dock inte förbli de enda näringar som ställde krav på älvens resurser. I figur 11 illustreras även ett tredje nyttjandesätt av älven. Genom att bygga dammar, installera turbiner och generatorer kan elektricitet genereras, men då kan vattnet inte komma flottningen till del. Elpriset stiger, som framgår av figur 11, kraftigt i relation till transportpriset, dvs flottningskostnaden, från 1950. Den första kraftstationen i Lule älv hade uppförts högt upp vid Porjus un-

Figur 11. Utvecklingen av laxpriset i förhållande till styckkostnaden i flottning och till priset på elektrisk energi.

Källa: Jörberg, L (1972), Lundgren N-G (1984) samt Carlsson, B (1977) "Flottningens pris", flottningskostnaden, är en självkostnad bestående av rörliga utgifter, amorteringar, avskrivningar och skadeersättningar. Flottningen bedrevs inte på ett självständigt vinstmaximerande sätt som laxfisket och elproduktionen, men det påverkar knappast relevansen av jämförelserna i figur 11.

der 1910-talet, men dess läge i fjällens närhet innebar att flottningen inte berördes. Där avverkades mycket små skogskvantiteter. Men efter det andra världskriget förändrades relationen elproduktion — flottning drastiskt. Samtliga forsar i Lule älv togs då i anspråk för elproduktion, med start vid Harsprånget ca 10 km nedströms det redan utbyggda Porjusfallet.

Konkurrensen om vattnet i Lule älv under 1800- och 1900-talen

Då det gäller rättsläget vid tiden för skogsbrukets expansion och därmed ökade krav på älven som flottled var situationen följande. En gammal rättighet fanns för alla att trafikera de större, med båt farbara, vattendragen. Kvarnar eller dammar fick inte heller anläggas så det blev ”någon annan till men . . . ovan eller nedan” som det formulerades i 1734 års byggningsbalk. Vattendrag fick inte byggas över eller på annat hindrande sätt avstängas. Rätt till trafik på älven hade alltså virkesägarna/flottningsintressenterna. Samtidigt hade fiskeintresset en i lagen förankrad ställning. Det gällde dels genom att enskilda personer och byar ägde stränder, dels genom det äldre, från medeltiden, privilegierade laxfisket i några forsar. Men då virkesmängderna kraftigt ökade och hela älven, inklusive alla bivattendrag, utnyttjades för flottning fick det oundvikligen effekter på möjligheten att bedriva fiske.

Exemplet visar hur ett ekonomiskt starkt och välorganiserat intresse, flottningen, ställs mot en svagare, mer heterogen och dåligt organiserad grupp. Fiskeintresset hade det relativt svårt att på ett övertygande sätt påvisa värdet av och omfattningen på skador och olägenheter som uppstod genom flottningen. För många av fiskeintressenterna handlade det om en relativ liten del av försörjningen, varför de var för sig hade liten anledning att anstränga sig för att bygga upp en slagkraftig organisering. Fiskeintressenterna möter alltså relativt höga transaktionskostnader i sitt kollektiva agerande, medan förhållandet var annorlunda för motparten, flottningsintressenterna. De kunde relativt lätt i monetära termer påvisa nyttan av sin verksamhet. Efter 1881 års ”Kungliga flottningsstadga” och ”Förordning om allmän flottled”, som tvingade alla som transporterade virke på större älvar att vara medlemmar i en flottningsförening, försvagades inte längre flottningsintresset av några ”snålskjutsproblem”.

Ett undantag från hypotesen att flottningen kunde bedrivas utan större hänsyn till fiskeintresset, gäller dock laxfisket. Det hade en i den statliga rättsordningen väl preciserad och förankrad ställning ända sedan 1300-talet. Laxfisket representerades dessutom dels av de som vid denna tid innehade de gamla privilegierna, dels av strandrättsägare och samfälligheter i de större jordbruksbyarna i älvens nedre lopp. De representerade i hög grad ett organiserat intresse vilket gav förmåga att bevaka sin rätt och driva skadeståndskrav. Det var också denna grupp som främst erhöll de kompensationer som utbetalades.

Det fiske som säkert också berördes genom virkesmagasin, dammar och vattennivåförändringar i de inre av älvens vattensystem och där befintliga biflottleder och småsjöar befann sig i en helt annan situation såväl organisatoriskt, ekonomiskt som rättsligt.

I stark kontrast till detta framstår situationen då elkraftsproducenterna ville utnyttja vattnets kraft, som då "berövades" flottningen. Om den skulle bedrivas krävde det att vatten i rännor släpptes vid sidan av turbinerna, och att vattennivån i alla delar av älven motsvarade flottningens krav, dvs att virket höll sig flytande. Genom de vattenlagar som tillkom i början av 1900-talet, som en följd av bl a flottningens expansion i Sverige, hade en mycket klar rättsordning etablerats. Den utgjorde grund för förhandlingar om kompensationernas form och omfattning. Det ställde sig också förhållandevis lätt att i kronor mäta nyttan av elektricitet mot nyttan av virkets framfart. Flottningen hade i gällande lag starkt förankrad rätt till tillräckliga vattenmängder.

I Lule älvdal fanns fram till år 1977, då flottningen helt upphörde, ett smidigt förhandlingssystem. Det kunde innebära att flottningsschefen under säsongen till kraftverksbolaget framförde att vattentillgången var för liten och virket tenderade att fastna. Då gjorde kraftverksbolaget en kalkyl där ökad vattentillförsel i flottningsrännorna, men med reducerad elektricitetsinkomster som följd, ställdes mot kostnaden för ökad arbetskraftsinsats i flottningen, på kraftverksbolagets bekostnad. För tillfället rådande trävarupriser vägdes också in i kalkylen, dvs värdet för virkesägarna av snabb råvaruleverans, i relation till att den blev uppskjuten till nästa år.

På så sätt kunde vid varje enskilt tillfälle hänsyn tas till vattentillgång, arbetslöner, el- och virkespriser och en för båda parter fördelaktig lösning till relativt små transaktionskostnader uppnås.

Slutpunkten för systemet kom i samband med de kraftiga energiprisstegringarna i mitten av 1970-talet. Då köpte kraftverksbolaget

helt enkelt flottningens hela andel av Luleälvens vatten. De tunga lastbilarnas tillkomst och det utbyggda vägnätet hade gett virkesägarna, flottningsintressenterna, ett ekonomiskt attraktivt alternativ, samtidigt som värdet av kraftverksbolagets alternativanvändning av flottningsvattnet stigit kraftigt.

Redan från slutet av 1940-talet hade flottningen dock reducerats till att bara omfatta delar av älvdalen. Orsaken var dels de allt fler kraftverksbyggena och dels nedläggningen av biflottleder, vilka ersattes av lastbilstransporter av virket till huvudflottlederna. Det var en reaktion på efterkrigstidens kraftiga reallönestegring. Flottning i de mindre biflödena var en mycket arbetsintensiv verksamhet.²

7 Industrialisering, intressegrupper och resursutnyttjande på 1900-talet

Några nationella utvecklingsdrag

Nya institutionella förhållandens uppkomst har genomgående tolkats som effekter av ändrade inbördes maktrelationer i samhället. Bakom de ändrade styrkeförhållandena har i sin tur oftast legat nya näringars tillväxt, vilka baserats på en gynnsam relativprisutveckling eller ny teknologi. Årtiondena runt sekelskiftet 1900, då den av marknadspriser styrda och industriellt dominerade resurshushållningen definitivt börjar prägla samhällsutvecklingen i Sverige, manifesteras detta tex i en lång rad nya lagar som berörde på vilket sätt och av vem de svenska naturresurserna fick nyttjas. Utländska medborgare utestängdes i praktiken från möjligheten att äga svenska naturtillgångar.

Individernas och regionernas ofta nya och starkt ökande specialisering gav även upphov till frivilliga organisationer som tex fackföreningar, industrins branschorganisationer, bonde- och konsumentkooperationen liksom de i dag dominerande politiska partierna med skiftande social och regional förankring. Då en marknadsprisbildning styrde inte bara produkt- utan även faktormarknaden, dvs marknaden för tex arbetskraft, jord, skog och mineraltillgångar, uppkom djupgående effekter på relationerna mellan de sociala grupperna i samhället.

Faktormarknadernas framväxt och funktionssätt skapade underlag för de frivilliga massrörelsernas uppkomst. På så sätt kom nya sociala nätverk och institutioner att etableras som ersättning för dem marknadsekonomin upplöst eller kraftigt försvagat. Det gällde tex bygemenskaper, skrän eller de starka patriarkala och hierarkiska relationerna inom vissa produktionsgrenar. De av marknadsmekanismen orsakade förskjutningarna i samhällsekonomin kom att hota sedan lång tid etablerade gruppers materiella intressen, samtidigt som deras ideal/världsbild starkt sattes ifråga, tex av de nya grupper som bar upp de socialistiska rörelserna. Socialisterna syftade direkt till att söka

upphäva marknadsekonomin. Denna ordning upplevdes samtidigt som ett hot av de mest konservativa grupperna. Förhållandet till marknadsekonomins svårkontrollerbara effekter för dessa båda, ytligt sett, vitt skilda politiska riktningar fick till följd att aktioner präglade av allians dem emellan ibland kunde uppstå. I anslutning till utvecklingen i Lule älvadal skall några exempel ges på detta.

Hur äldre, etablerade och i staten starkt förankrade, intressen försvarar sig då de ställs inför konkurrens från en ny näring illustreras av villkoren för vattenkraftens utbyggnad i Sverige i början av 1900-talet. Om jordbruksmark togs i anspråk skulle ägaren få en högt fastställd ersättning. I den första svenska expropriationslagen från år 1847 hade äganderätten en stark ställning uttryckt bl a genom den generella regeln att ersättningen skulle uppgå till 150 procent av marknadsvärdet.

När vattenkraftsutbyggnaderna i allt högre grad började beröra de stora nordsvenska älvarna (där staten oftast var den dominerande markägaren), ställdes frågan om vem som skulle tillåtas genomföra exploateringen. Ett alternativ för staten var att sälja sina tillgångar i form av mark och fallrättigheter i forsarna till privata intressen, som därefter kunde bygga kraftverken och utvinna elektricitet. Ett annat alternativ var att i egen regi genom ett statsägt företag stå för exploateringen. Den senare varianten kom att i hög grad bli dominerande. Det för ändamålet 1909 bildade Kungliga Vattenfallsverket stod för exploaterandet av bl a hela Lule älv. Denna institutionella form för elkraftsproduktion förespråkades starkt både av nationellt orienterade agrarkonservativa grupper och av den framväxande socialdemokratin.

En sådan "höger-vänster"-allians blev också påtaglig i samband med tillkomsten av den s k Norrländska förbudslagen år 1906. Den innebar att bolag förbjöds att av enskilda förvärva fast egendom i Nordsverige. Genom avvittringen och skiftesreformerna hade en fungerande marknad för såväl skogs- som jordbruksmark uppstått. Därigenom kunde den starkt växande skogsindustrin köpa skogrika jordbruksfastigheter och på så sätt bl a få större kontroll över sin råvarutillförsel på lång sikt. Men utvecklingen innebar samtidigt att den självägande bondeklassen decimerades längst i norr, vilket av många befarades få allvarliga effekter på den politiska stabiliteten och den sociala sammanhållningen. Av viss betydelse var också att det längst i norr rörde sig om en gränsregion mot det av Ryssland nu behärskade Finland. En stark opinion, vars talan främst fördes av vänstermannen Carl Lindhagen och vissa agrarkonservativa politiker, växte fram mot de s k bolagsköpen och tvingade fram restriktioner för den nordsvenska fastig-

hetsmarknaden. Skogsindustrin och dess politiska företrädare motsatte sig givetvis att hinder mot bolagens köp av skogsmark skulle resas. Genom ett starkt motstånd från riksdagens första kammare kunde frågan förhalas i nästan 20 år. Det gav skogsbolagen gott om tid att köpa de fastigheter man med dåvarande planeringshorisont ansåg sig ha behov av. När lagförslaget som innebar ett stopp för bolagens fortsatta köp slutligen kom till avgörande i riksdagen var frågan, ur de etablerade skogsbolagens synpunkt, tämligen ointressant. Arvid Lindman, en ledande talesman för industrin, menade t ex att om lagen genomdrevs skulle han inte "sörja så mycket däröver". Frågan var dock långt ifrån betydelselös för rikspolitikerna. I första kammaren hade majoriteten svängt från att ha motsatt sig en förbudslag till att rösta för en sådan. Den omsvängningen förklaras knappast av att man ändrat åsikt i sakfrågan, dvs hur de institutionella villkoren för den nordsvenska fastighetsmarknaden bäst skulle utformas. Vad det nu gällde var att:

"visa Sveriges bondestam och särskilt Norrlands och Dalarnas allmoge, huruvida densamma nu har och fortfarande skall hava inom denna kammare det stöd och det försvar för sina intressen som den hittills varit van att söka på annat ställe i riksförsamlingen, men som den måhända inte i framtiden har där att påräkna".¹

Yttrandet fälldes av en företrädare för den agararkonservativa majoriteten. Nu gällde det för dessa, som "bolagshöger" ofta betecknade, politiker att börja förbereda kampen mot liberaler och socialister under de villkor som den nära förestående allmänna rösträtten skulle innebära.

Här möter ännu en variant av den "maximerande människotyp" som förutsatts ha ett avgörande inflytande på samhällsförändringen på sikt, nämligen den röstmaximerande politikern. Oavsett om denne kämpar för en egoistisk särgruppspolitik, cyniska maktsträvanden eller höga, oegennyttiga ideal måste röstunderlaget breddas så mycket som möjligt. Det är en förutsättning för att kunna förverkliga politiken. Den norrländska förbudslagens tillkomst ger ett illustrativt exempel på hur mekanismen verkar.² Med allmän rösträtt, yttrande- och tryckfrihet ökade möjligheten för talrika, men ekonomiskt svaga samhällsgrupper, att i organiserad form driva sina intressen.

För äldre historiska perioder har vi haft anledning beröra hur t ex i handelspolitiken resursstarka, små och väl sammanhållna grupper genom dominans över eller uppgörelser med statsmakten kunde tillgo-

dose sina intressen. Det skedde ofta genom att sätta marknadens konkurrens ur spel. Den möjligheten öppnades nu för fler grupper, samtidigt som möjligheterna att angripa sedan länge existerande privilegier ökade. Monopol kunde upphävas, regler som hindrade viss konkurrens eller utnyttjande av substitut undanröjas mm och därigenom kunde den ekonomiska utvecklingen också främjas, åtminstone temporärt. Dock finns alltid en tendens att försöka flytta resurshushållningen från en konkurrenssituation på marknaden till en, måhända mer skyddad och kontrollerbar politisk arena i hopp om att därigenom lättare kunna tillgodose de egna intressena. Det har åstadkommits genom att med militära medel utestänga konkurrenter om viss handel (Torneåmarknaden och Bottniska handelstvånget), utestänga vissa grupper från fastighetsmarknaden (förbudslagen), värdera olika användningssätt av en resurs på olika sätt (vattenkraft-åkerbruk) eller att förbehålla vissa arbeten en begränsad grupp till vilken tillträdet kan kontrolleras (t ex birkarlarna och samebyarnas kontroll över etablerandet av renskötsel).³

Intressegruppspolitiken har alltid existerat men fått en allt mer komplex form med de demokratiska fri- och rättigheterna och den långt drivna arbetsdelningen och specialiseringen i ekonomin. Men liksom tidigare avgörs den ekonomiska utvecklingen i ett växelspel, där styrkan hos incitamenten hos människorna att förbättra produktionen, inkomsterna och konsumtionen genom effektivare metoder, ställs mot styrkan hos incitamenten att främst söka omfördela redan befintliga resurser från andra till den egna gruppen genom ingrepp i ekonomin via politiska beslutsprocesser.⁴

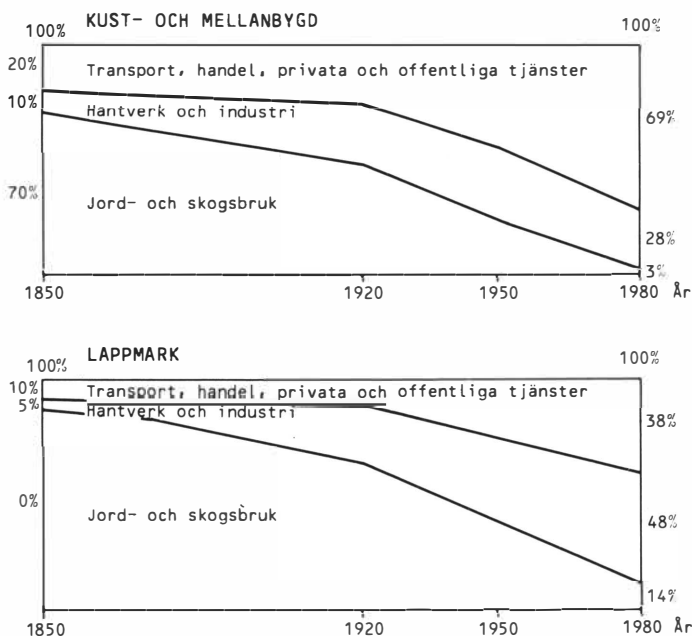
Lule älvdal och 1900-talets industriella omvandling

Det allt intensivare resursutnyttjandet och därmed följande rättsliga regleringar krävde i områden som Lule älvdal allt fler statliga tjänstemän bl a för bevakningsuppgifter. På 1870-talet fanns i hela Norrbottens län 50 tjänstemän i skogsstaten, varav tre placerats i Lule lappmark. Redan år 1920 hade antalet i länet stigit till över 200. Det industriella resursutnyttjandet, den långt drivna specialiseringen höjer produktiviteten kraftigt. Men samtidigt får denna ekonomiska organisationsform sitt "pris". Fler och fler människor kommer att uteslu-

tande syssla med transporter, med inhämtning och bearbetning av information, med finansiella transaktioner, kontrollfunktioner, konfliktlösning och ideologibildning. Hur denna omfördelning av arbetskraften sett ut i Lule älvdals kust- och mellanbygd respektive lappmark under perioden 1850 till 1980 visar figur 12 nedan. Där framgår i grova drag hur andelen sysselsatta i varuproduktion, dvs jord- och skogsbruk inklusive rennäringen och industri och hantverk minskat i förhållande till tjänsteproduktionen, som i allt väsentligt är funktioner i anslutning till det växande behovet av transaktioner i ekonomin.

Jord- och skogsbruk omfattar en stor del av befolkningen i älvdalen och reduceras till mindre än 50% först på 1920-talet i kustbygden. Den nivån underskrids först på 1950-talet i lappmarken. Den andra varuproducerande sektorn, industri och hantverk ökar sin andel kraftigt

Figur 12. Befolkningens fördelning på olika huvudgrupper av näringar i Lule älvdal 1850–1980. Kust- och mellanbygd respektive Lappmarken.

främst i lappmarken medan "transaktionssektorns" tjänsteproducenter tidigt utgör en stor andel i älvdalens nedre delar. Inom detta område ligger de två städerna Luleå och Boden. Luleå var en av de handelsstäder som grundades på 1600-talet medan Boden tillkom som stad i direkt anslutning till de lappländska järnmalmsfältens exploatering och därmed sammanhängande militärstrategiska överväganden. Det som hände i slutet av 1800-talet, och som ledde till Bodens tillkomst, var att ny metallurgi och en ny transportteknik, dvs järnvägarna, gjorde norrbottensmalmen utvinningsbar. De ekonomiska värden som nu skulle försvaras längst i norr hade stigit dramatiskt för svenskarna samtidigt som kostnaden för ett geografiskt utsträckt försvar reducerats påtagligt.

Centralförsvarsidén, byggd på en äldre transportteknologi, övergavs och ersattes med ett gränsförsvar. Frågan i norr gällde var "gränsen" realistiskt var möjlig att placera. Man stannade vanligen i dessa diskussioner vid Ångermanälven som en första försvarslinje. Framför den skulle de fientliga truppernas framryckning hindras av norrländska folkuppbåd stödda av skidburna linjetrupper från unionsbrodern Norge. Men norra stambanan, som kom till Boden 1894, skulle förändra förutsättningarna. År 1886 hade räls dragits från malmbanan Gällivare- Luleå till Boden, där riksdagen 1900 anslog medel för ett stort fästningsbygge och följande år började man spränga utrymmen i bergsmassiven. Stationssamhället blev municipalsamhälle 1898 och stad 1919. Den svaga punkten i försvarsplaneringen var att endast en järnväg förband nordligaste Norrland och Boden med de folkrika trakterna i Centralsverige. Därför beslöt riksdagen relativt snabbt att bygga ännu en järnväg, inlandsbanan, genom lappmarkerna mot norr.⁵

Den nådde Lule älvdal på 1930-talet. Inlandsbanans tillkomst hade bli också att göra med unionskrisen med Norge och risken att svensk malmexport via Narvik kunde skäras av. År 1936 invigdes inlandsbanan i Jokkmokk, och från norr kom den järnväg som tidigare byggts från Gällivare malmfält till kraftverkssamhället Porjus beläget i de övre delarna av Stora Lule älv. Vid Porjusfallen hade ett stort kraftverk uppförts på 1910-talet för att förse malmfälten med elektriskt ljus och stambanan med elkraft. Kraftstationen hade också dimensionerats så att energi skulle finnas tillgänglig för elektrokemiska industrier, vilka förväntades bli lokaliserade nära lappmarkens stora krafttillgångar. I Porjus etablerades också ett antal elbaserade industrier på 1910-talet. Det var en masugn, ett smältverk, en tjärfabrik och

ett sågverk. Industrierna mötte stora svårigheter under efterkrigsdepressionen 1921—22, då konkurs bl a drabbade smältverket. Dess drift återupptogs dock och pågick till 1958.

Industriernas huvudsakliga lokaliseringsfördel, ett lågt el-pris, kom dock snart att urholkas då Sverige, internationellt sett mycket tidigt, skapade ett nationellt integrerat elnät. Högspänningstekniken hade gjort långdistansöverföring av elkraft möjlig. Härigenom försvagades kraftigt en av den norrländska ekonomins komparativa fördelar.

Elpriserna blev inte exceptionellt låga i norra Norrland. De stor-slägna industrialiseringsvisionerna för Norrland del, där skogen, malmen och det "vita kolet" skulle kombineras, realiserades aldrig.⁶ Kommunikationsteknologins utveckling (dvs järnvägar, elektricitetstransporter med högspänningsteknik och sjöfart starkt stödd av isbrytarhjälp), ändrade de komparativa fördelarna på ett avgörande sätt under 1900-talet för många råvaruregioner i världen inklusive nordligaste Sverige och Lule älv dal. Företags- och samhällsekonomiska skäl motiverade i allt högre grad att förflytta råvarorna till befintliga befolkningscentra, snarare än att bygga upp nya sådana i anslutning till råvarornas lokalisering. Den senare utvecklingsvarianten hade på många håll präglat 1800-talets industrialisering då nya gruvstäder, kraftverks- och industrisamhällen uppstått, vuxit och fått en diversifierad ekonomi. Men transportteknologins framsteg försvagade denna tendens kraftigt. Därtill kom en annan betydelsefull prisförändring. De starkt stigande reallönerna ledde till att mindre och mindre arbetskraft användes i råvaruframställning. På så sätt minskade de tillväxtimpulser med diversifierande inslag i ekonomin som många råvaruregioner upplevt på 1800-talet. Den tillväxtmodell och framtidsförväntan som dominerat hos politiker och andra, och som 1800-talets ekonomiska utveckling skapat, blev därför allt mindre relevant under 1900-talets lopp.

Den internationella ekonomiska omvandling som i allt högre grad styrde utvecklingen i Lule älv dal innebar dock inte att områdets naturresurser förlorade i ekonomisk attraktionskraft under 1900-talet. Elprisernas långsiktiga utveckling, som en följd av först den elektromekaniska sedan den elektroniska industrins tillväxt, gjorde Luleälvens kraft allt mer värdefull och välutnyttjad. Också skogen har långsiktigt stigit i värde. Även om "lågprisländer" som Finland och Ryssland i början av 1900-talet utövade hård prispress på det grövre sågtimret, ökade samtidigt efterfrågan på papper och därmed massaved och vidmakthöll en uppåtgående trend hos skogsbruket i älv dalen. Det nya,

amerikaniserade, konsumtionsmönstret med märkesvaror, reklam och omfattande emballage, höjde långsiktigt skogarnas värde.

Massa- och pappersindustri har också etablerats vid Norrbottens-kusten under 1900-talet. Genom långt driven arbetsdelning och specialisering med åtföljande stor regional och interregional handel höjdes ekonomins produktivitet kraftigt. De starkt växande produktionsvolymerna kunde åstadkommas med allt mindre insatsvaror i form av arbetstid och råvaror. Turbinernas och generatorernas effektivitet har förbättrats liksom skogsbrukstekniken. Tidsåtgången för att hugga, köra och flotta en kubikmeter virke från Lule lappmark till kusten utgjorde på 1970-talet bara 20% av åtgången i slutet av 1870-talet.⁷ Särskilt under perioden efter det andra världskriget har arbetskraftens kraftigt stigande pris fått till följd att den ersatts med större insatser av kapitalutrustning. Förloppet fick samtidigt till följd att jordbruket i området krympte samman.

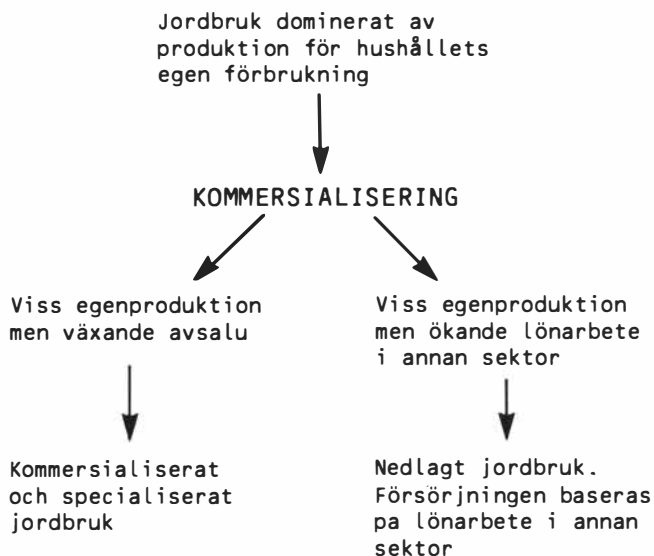
Jordbruket i Lule älvdal under 1900-talet

Det har flera gånger betonats att en hög grad av självförsörjning existerade på hushållsnivå i Lule älvdal under större delen av den 700 år långa tidsperiod som behandlats. Det är viktigt att åter påminna om det, trots att effekter av mer extern natur på områdets utveckling uppmärksammats i framställningen. Det har främst gällt handel med, och prisutveckling på, varor från området liksom den lagstiftning som genomförts i centralmaktens regi. Men vi skall nu återknyta till detta självförsörjningsinslag och jordbruksektorns utveckling från slutet av 1800-talet fram till i dag.

Marknadsekonomin och industrialiseringen har haft likartade effekter på jordbruket överallt i världen, även i Lule älvdal, och uppvisar två grundtyper av förlopp. Dessa två alternativa utvecklingsvägar för jordbruket och jordbrukarhushållen illustreras schematiskt i figur 13.⁸

Figur 13 har en gemensam utgångspunkt i det allsidigt producerande, på egen konsumtion inriktade jordbruket. Befolkningsökning och tekniska innovationer får via effekter på de relativa bytesförhållandena till effekt att antingen ett kommersialiserat jordbruk uppstår eller att det helt avvecklas då arbetskraften överförs till andra sektorer av ekonomin. Denna avvecklingsfas är dock vanligen tämligen lång. I Lule älvdal rör det sig om en period av ca 60 år. Gruvnäringens expansion i Gällivare och Kiruna, skogsbrukets expansion under slutet av

Figur 13. Generella drag i jordbrukets utveckling under 1800- och 1900-talen i världen och i Lule älvdal.

1800- talet och den växande tjänstesektorn på 1900-talet gjorde ett avsaluinriktat jordbruk möjligt i Norrbotten på ett helt annat sätt än tidigare. Genom järnvägarnas tillkomst kunde billiga transporter ordnas för livsmedel till gruvornas och skogarnas många arbetare från kustens jordbruksbygder. Det gjorde det möjligt för många jordbrukare att utveckla sin verksamhet enligt den vänstra banan i figur 13.

I lappmarken, liksom i stor omfattning även i kust- och mellanbygd kom dock den högra varianten att dominera. Från 1870-talet kom för de flesta av skogsbygdens hushåll en kombinationsnäring att vara vanligast. Det betydde att man på vintern arbetade med timmerhuggning och körning, på våren en tid i flottningen för att under sommar och höst koncentrera arbetsinsatsen till jordbruket. Med tiden kom dessutom ett allt större inslag av lönarbeten under sommaren att ingå i försörjningen. Vägar och broar byggdes, sommarhuggning av massaved blev vanlig m.m. Följden blev att det egentliga jordbruksarbetet till stor och växande del utfördes av hushållens kvinnor. Av den totala arbetstiden hos ett sådant jordbrukarhushåll användes på 1910-talet ca 80% i jordbruket. Den andelen sjönk till 65% på 1930-talet för att på 1950-talet utgöra ca 45%. Omvänt ökade då tid disponerad för olika

lönarbeten från 20% på 1910-talet till 55% på 1950-talet. Jordbruksproduktionens självförsörjningskaraktär kan samtidigt illustreras med att 75% av alla jordbruk i Lule lappmark saknade försäljningsinkomster ännu på 1950-talet.

Drivkraften bakom överflyttningen av arbetstid från jordbruk till lönarbete var den stora skillnaden i produktivitet mellan de båda användningssätten. På 1910- och på 1930-talen avkastade arbetstid nedlagd i självförsörjningsjordbruket, omräknat till marknadspriser, bara knappt 60% av det värde som tex skogsarbetet gav. De relativa bytesförhållandet ändrades dessutom drastiskt fram till 1950-talet, då tid i jordbruket bara gav ca 35% av den ersättning man fick genom lönarbete i tex skogsbruket.⁹ Under trycket av dessa skillnader i avkastning genomfördes en snabb produktivitetsstegring i jordbruket. Trots en kraftigt reducerad arbetstid i jordbruket hölls det reala produktionsvärdet på en konstant nivå mellan 1910-tal och 1950-tal. Denna produktivitetsstegring åstadkom man genom att avveckla de mest lågproduktiva verksamheterna, tex upphörde foderinsamling från naturlig äng och myrar belägna långt från hemmanet. Foderproduktionen koncentrerades i stället på åkern då samtidigt kornodlingen upphörde. Åkermarken utvidgades också, delvis tack vare subventioner från staten. På så sätt kom åkerarealen länge att utvidgas, fram till 1940-talet, i norra Sverige medan den reducerades i övriga landet. Fårskötseln övergavs också tidigt. Denna omvandling i det nordsvenska småjordbruket återspeglar förändrade relativpriser på både varu- och faktormarknaden. Det var rationellt att köpa i pris fallande spannmål till bröd och gröt samt tyg till kläder för de inkomster man erhöll från tex skogsarbete eller skogsförsäljning. Den tid man fortfarande använde i jordbruket koncentrerades på produkter med högt marknadsvärde i relation till nödvändig arbetsinsats, främst mjölk och kött.

Varför övergavs då inte småbruken redan på 1910- eller 1930-talen, då dess produktivitet bara var drygt hälften av den som kan beräknas i alternativa sysselsättningar? Varför måste den relativa avkastningen sjunka till omkring 1/3 av marknadslönerna, som på 1950-talet, för att småbruken helt skulle överges? Möter här ett exempel på "ekonomisk irrationalitet", livsvärden omöjliga att uppskatta i monetära termer el dyl? Det är inte svårt att i debatten återfinna sådana tolkningar. Men här skall snarare transaktionskostnaderna och ett rationellt undvikande av risker betonas som avgörande faktorer i en förklaring.

Den svenska ekonomin präglades under mellankrigstiden av relativt långsam industriell expansion, som dessutom i hög grad var loka-

liserad till mellan- och sydsverige. Det var mycket kostsamt att utnyttja sådana alternativa sysselsättningar för tex en småbrukare i lappmarken. Han skulle dessutom konkurrera om dessa arbetena med den, om än snabbt minskande, småbrukarbefolkning som ännu fanns i samma regioner där tillväxten ägde rum. Arbetslösheten bland grovarbetare av olika slag låg dessutom permanent på en hög nivå under 1920- och 1930- talen. Risken för arbetslöshet inom den gruppen kan nog uppskattas till minst en chans på fem under dåvarande förhållanden. Då det gäller riskaversionen bör ytterligare ett förhållande framhållas. Med egna erfarenheter från två depressioner och livsmedelsbristerna under två världskrig fanns det goda skäl för många, särskilt äldre småbrukare att, trots allt, fortsätta med egenproduktionen av mat. Den hade man åtminstone kontroll över. Efter samtliga dessa överväganden kanske inte så mycket återstod av den ovan angivna produktivitetsskillnaden. Det krävdes i vart fall att den blev mycket stor innan småbruken helt övergavs.

Det på egen konsumtion inriktade nordsvenska jordbruket omvandlades emellertid under starkt tryck från prisutvecklingen på främst faktormarknaden, dvs den reallönestegring som följde med industrialiseringen. I Lule älvadal orsakades lönestegringen inledningsvis av skogsindustrins tillväxt, sedan malmfältens öppnande, kraftverksbygget med följdindustrier i Porjus och längre fram de omfattande vattenkraftsutbyggnaderna i alla av älvens forsar. Dessa omfattande anläggningsarbeten, liksom industrins expansion vid kusten i norr, innebar på 1950- och 1960-talen en nästan total avveckling av jordbruket i lappmarken.

Skogsbruk och rennäring under 1900-talet

Avverkningarnas omfattning stegrades snabbt i skogarna vid Lule älv under 1800-talets slut. Från 1870 till sekelskiftet 1900 ökade de från ca 25 000 till över 300 000 kubikmeter. På älvdalens råvarumarknad konkurrerade mellan 10 och 30 skogsbolag beroende på konjunkturläge. I viss omfattning påverkades även rennäringen av det industriella skogsbrukets expansion från 1800-talets slut. Rennäringens företrädare hävdade bl a att den ökande barkningen av avverkad skog försämrade renbetet. Frågan utreddes på 1930-talet, men man fann inga säkra tecken som tydde på att så var fallet. Dessutom inträffade regelbundet ihjälfallningar av renar vid skogsavverkningarna. Under den intensiva

skogskonjunktur som inträffade i Lule älvdals inre delar, som en följd av stormhärjningen hösten 1897, inträffade också omfattande härjningar av vargar bland renarna. Orsaken var att vargarna hade lätt att undkomma jägare på de då överallt i skogarna befintliga timmervägarna. Detta var dock en enstaka episod.

Generellt får sägas att skogsbrukets och rennäringens markutnyttjande i liten grad konkurrerade fram till 1950-talet. Då började emellertid ett nytt skogsbruk att växa fram. Tidigare avverkade man enligt blädningsprincipen. Den innebar att bara de största och värdefullaste träden avverkades. Effekten blev emellertid dålig föryngring och söndertrasade skogsbestånd. För att restaurera skogarna infördes därför det sk trakthuggningsskogsbruket, dvs vissa ytor kalhöggs. I början var dessa kalhyggen relativt små, men med skogsbrukets mekanisering under 1960-talet blev de mycket stora och fick då negativa effekter på rennäringen. Snöpackning och kvarliggande avfall försämrade betet och flyttningsinstinkten hos renarna försvagades, för att ibland försvinna helt. Det innebar mycket större arbetsinsatser, ibland lastbilstransport av renarna, för samernas del. Hyggesplöjningar och de allt fler även på vintern röjda skogsvägarna, fick samma höjande effekt på arbetsåtgången i rennäringen under 1960- och 70-talen. Till detta kom de ännu ej klarlagda effekterna av kemikalieanvändningen i skogsbruket, t ex skogsgödslingen.¹⁰ Dessa frågor kom på 1980-talet att ställas på sin spets i samband med de planerade avverkningarna i sk fjällskogsbestånd, bl a kom Pärälvsområdet i Lule lappmark att uppmärksammas i den nationella debatten.

Priset på "orörd" natur

I anslutning till Lule älvdal finns det anledning att peka på hur redan vid 1800-talets slut en diskussion startade om en, om än låg, prissättning på "vildmarken". Den från Vegaexpeditionen genom Nordostpassagen internationellt kände svenske geologen Adolf Nordenskiöld framförde t ex år 1880 att Sverige, i svårtillgängliga landsdelar, där naturtillgångarna stod lågt i pris, borde inrätta en "rikspark" där "skog och mark och sjö skulle få stå alldeles orörda".¹¹ Denna djur- och naturskyddsrörelse hade sina främsta företrädare bland forskare inom områden som biologi och geologi, och hade i USA en parallell i den kända "Conservation Movement" vid samma tid. Resultatet av rörelsen blev att 1909 års riksdag beslöt att avsätta nationalparker i nio

större områden, bl a Stora sjöfallet och Sarek i de övre delarna av Lule älvdal.

Vildmarksturismen hade också utvecklats starkt i detta område som en följd av norra stambanans och malmbanan Luleå—Kirunas tillkomst på 1890-talet. Harsprånget, Porjusfallen och Stora sjöfallet i Luleälven var attraktiva färdmål. Denna expanderande turism sågs dock med misstänksamma ögon av många nationalparksivrare, som menade den vara ett hot mot en orörd och ostörd natur. Möjligheten att drastiskt höja "priset" på sådan naturresursanvändning, till konkurrenskraftiga nivåer jämfört med ett industriellt utnyttjande, var givetvis begränsade i en tid då den alldeles övervägande delen av landets befolkning fann sin försörjning genom varuproduktion i jordbruk, fiske eller starkt råvarubaserad industri.

Det var ett mycket tunt skikt av människor som då representerade det vi i dag betecknar som miljövårds- och rekreationsintressen. Ett uttryck för detta kan kraftverksbygget i Porjus på 1910-talet anses vara. Bygget genomfördes delvis i en nationalpark genom de olika Suorva-regleringarna. I dag skulle något sådant möta förbittrat motstånd från mäktiga grupper i hela landet.

Då den djur- och naturskyddslagstiftning, som hämtade sin legitimitet i andra delar av landet och hos andra sociala skikt än dem som fanns representerade i lappmarken, skulle tillämpas mötte det givetvis problem. Tidigare har berörts att militärinsats krävdes i Pite älvdal i början av 1870-talet, då nya rättsliga villkor rörande lappmarksskogarnas nyttjande skulle etableras. Än långvarigare "etableringsfas" mötte jakt- och fridlysningslagstiftningen. En jägmästare i Jokkmokk år 1909 skrev tex följande i sin årsberättelse.¹²

"Den hos lappmarksbefolkningen sedan gammalt inrotade vanvördnaden för fridlysningsbestämmelserna är mycket svår att bekämpa, och der tillfälle att, oafsedt årstid eller mark, fälla en elg erbjuder sig, blir frestelsen oftast för stark. En falsk samhörighetskänsla försvårar det sedan i hög grad för åklagaren att få bevisning mot de skyldige, och då angivelse om olaga jakt från befolkningens sida någon gång göres, är det oftast personlig ovänskap eller hämndlystnad gentemot skyttarne som är bevekelsegrunden. Att det under sådana förhållanden och i betraktande af de ofantligt stora områden, som det gäller att bevaka samtidigt med handafvande af de särskildt under vintertiden kräande göromålen vid afverkningarne, är svårt att tillräckligt effektivt öfvervaka jagtlagarnes efterlevnad, ligger i öppen dag".

I dag, 75 år senare, förs diskussion och politisk strid runt frågan om industriellt skogsbruk överhuvudtaget skall få bedrivas i områden av större intresse ur naturskyddssynpunkt. Frågan om de s k fjällskogsavverkningarna avgörs dock i en fundamentalt ny socioekonomiskt maktsituation jämfört med för bara 20—30 år sedan.

Nya lagar och maktrelationer

I Lule älvdal berördes främst Pärälvsområdet av avverkningar av s k fjällnära skogar. En stark nationell miljöopinion reagerade häftigt mot de planerade avverkningarna. Den från 1950- och 1960-talen växande samiska opinionen mot skogsbrukets effekter på deras näring kunde nu för första gången förenas med en talrik och stark opinion med uppenbart politiskt inflytande på central nivå. Genom direkt regeringsingripande, stridande helt mot relativt nyligen fattade statliga beslut om stöd och uppmuntran till skogbruk i perifera områden, begränsades och delvis stoppades de s k fjällskogsavverkningarna i början av 1980-talet. Frågan om dessa skogars användning, till timmer eller massaved, som renbetesmarker eller till friluftsliv eller som naturreservat främst till den naturvetenskapliga forskningens nytta, torde få sin fortsättning i kompensationskrav från skogsägarna, dvs Domänverket, bolag och enskilda. På så vis kommer i dessa och andra fall, där "naturvärden", konkurrerar med ett industriellt utnyttjande, en explicit prissättning på "naturmiljön" att tvingas fram på ett helt annat sätt än tidigare. Alternativt inträffar ett intrång på i dag privatägda naturresurser utan kompensation. Det skulle i så fall återspegla att drastiska maktförskjutningar inträffat i landet vilka manifesteras i nya rättsliga förhållanden.

Med ett långt historiskt perspektiv på samhällsutvecklingen kan inte ett sådant förlopp betraktas som något överraskande eller fundamentalt nytt. Tendensen har hittills under relativt lång tid varit att politiska organ utökat sina möjligheter att fatta beslut om naturresursernas användning. Två under 1980-talet av riksdagen antagna och till varandra relaterade lagverk (Plan- och Bygglagen och Lagen om hushållning med naturresurser) utrustar tex kommunerna med befogenheter att avgöra frågan om vilket användningssätt som har företräde bl a rörande skogsmarken. Det kan då handla om rekreationsintressen, rennäring eller skogsbruk. Tidigare handhades sådana avgöranden av en sektorsmyndighet, som hade till syfte att främja skogsbrukets utveck-

ling, under beaktande av övrig lagstiftning som tex naturvårdslagen. Nu skall alltså en allmänpolitiskt vald församling parallellt kunna besluta i delvis samma frågor.

I det ursprungliga förslaget till ny Plan- och bygglag kunde kommunerna dessutom tillåta ett intrång, eller orsaka en olägenhet, för markägaren ända upp till en femtedel av fastighetsvärdet utan skyldighet till kompensation. Detta mötte naturligtvis häftiga motreaktioner från många markägares sida, som menade att beteckningen "konfiskation" inte saknade grund. Den ursprungliga formuleringen har dock ersatts med en mer diffus formulering.¹³ Röster har höjts för att de nya lagarna inte är förenliga med nu gällande grundlag. Åsikten har då varit att det inte är förenligt med rättsstatens principer att tex enskilda markägare, till följd av politiska beslut, kan belastas med kostnader utan kompensationer på det sätt som de nya lagarna gör möjligt.

De från mitten av 1800-talet stammande rättsreglerna tillkom genom att ekonomiskt starka och liberalt sinnade grupper fann en väl skyddad privat äganderätt och ett i huvudsak marknadsekonomiskt styrt resursutnyttjande förenligt med de egna intressena. Samtidigt måste framhållas att den ekonomiska historiens faktiska förlopp visat att dessa institutionella förhållanden främjat ekonomisk tillväxt. Vinsterna av långt driven arbetsdelning, specialisering och handel är större än kostnaderna orsakade av ett kraftigt ökande antal transaktioner i samhällsekonomin. De institutionella arrangemangen har alltså i huvudsak och fortlöpande kunnat ges en, för rationell resurshushållning, ändamålsenlig utformning. Inför framtiden, liksom i varje historisk situation, står dock frågan öppen hur ett samhälle eller en nation förmår hantera spänningen mellan å ena sidan ökad specialisering och höjd produktivitet och å den andra sidan kostnader skapade av den ekonomiska omvandlingen.

Det handlar då sannolikt inte främst om kostnader förbundna med utbytet av varor och tjänster, utan snarare om de kostnader som beror på den av långt driven arbetsdelning orsakade intressesässiga och "ideologiska" diversifieringen i samhället. Nya relativpriser till följd av ny kunskap och teknik skapar oundvikligen instabilitet i samhället. Men detta är samtidigt förutsättningen för fortsatt ekonomisk tillväxt, dvs att resurser kan överföras till olika användningsområden allt efter hur de värderas av människorna.

Ekologi — för samhällsnytta eller särintresse?

Att i de nutida företeelserna, tex i de ovan berörda lagarna rörande naturresursutnyttjandet, söka urskilja de inte fullt utvecklade, men för framtidens samhällsutveckling avgörande, krafterna har goda utsikter att misslyckas. Att uppträda med anspråk på att i nuet kunna identifiera "historiens vingslag" riskerar dessutom att uppfattas som pretentiöst, men vi tar den risken.

Tidigare nämndes att den samiska kritiken mot skogsbrukets utveckling plötsligt blev mycket slagkraftig i början av 1980-talet då det gällde de sk fjällnära skogarna. En tolkning som den vi gjort av de historiska förloppen kan då se ut på följande sätt: De senaste årtiondenas ekonomiska omvandling präglas främst av tjänsteproduktionens snabba tillväxt, jordbrukets och den på råvaror baserade industrins kraftiga tillbakagång i sysselsättning och en stark minskning av arbetstiden per person. Det skapar en allt bättre jordmån för, sedan länge existerande, uppfattningar om att det industriella naturresursutnyttjandet kraftigt måste begränsas. Det är inte lika många som förr, dvs för bara 20 år sedan, som upplever sin egen försörjning som omedelbart hotad av sådana ideer och krav. De i antal, liksom i organisatorisk och ekonomisk styrka, starkt växande grupper som arbetar i de icke-råvaruberoende näringarna har dessutom genom den ökande fritiden, ofta tillbringad i skog och mark, ett eget intresse av ett begränsat industriellt naturresursutnyttjandet. Det förhållandet försvårar i vart fall inte en uppslutning bakom kraven. Det gör inte heller det faktum att eventuella nackdelar, i form av minskad sysselsättning, avfolkning mm som inskränkningarna eventuellt kan få främst drabbar andra områden än dem där de expansiva näringarna finns. Dessa är lokaliserade till de av utbildning, forskning, administration och sk kunskapsintensiva företag präglade, större städerna. I vårt undersökningsområde har Luleå genom tex den tekniska högskolans tillkomst allt mer fått denna karaktär.

Jokkmokks kommun i Lule lappmark dominerades tidigare, dvs under de senaste 100 åren, helt av människor med anknytning till jordbruk och industriellt skogsbruk eller till de omfattande vattenkraftsutbyggnaderna. Den snabba minskningen i sådan sysselsättning under 1960- och 1970-talen motverkas idag av en expansion inom en tjänstesektor av typen utbyggd administration av och tillsyn över nationalparkerna, uppbyggnaden av ett nytt nationellt fjällmuseum och verksamheter i anslutning till rennäringen och utbildningsväsendet

för samerna m.m. En sådan förändring av den socioekonomiska basen får givetvis konsekvenser för tex kommunalpolitikens inriktning. Mot bakgrund av de nya lagförslagen rörande kommunala politiska församlingars befogenheter i naturresursutnyttjandet kanske här nya maktstrukturer och därmed, i sin förlängning, nya institutionella villkor kan skönjas. Stora områden avgränsas i "Lagen om hushållning med naturresurser" särskilt i lappmarkssocknarna. Nyttjanderätten över mark och vattenområden som "har stora värden för turismen och friluftslivet" begränsas. Åtgärder inom sådana områden, vilka är mycket större än de direkta fjällregionerna, får endast vidtas om de är "förenliga med dessa värden" (Kap. 3 paragraf 2. DsBo 1984:3).

Inom fjällområdena får "anläggningar och bebyggelse komma till stånd endast om de behövs för rennäringen, den vetenskapliga forskningen eller friluftslivet" (Kap. 3 paragraf 5. DsBo 1984:3). I lappmarkskommuner som Sorsele och Arjeplog, i Vindelälvens respektive Skellefteälvens dalgångar, liksom i Jokkmokks kommun i Lule älvdal, gäller dessa begränsningar avsevärda delar av den totala ytan. Å ena sidan ökas kommunernas roll alltså, men å andra sidan gäller detta inom nya och kanske mer begränsade ramar.

Livssätt, naturuppfattning och ny rätt

De nya lagarnas tillämpning, och några reaktioner inför detta, skall exemplifieras med Sorsele kommun, där nu förslag finns på att avsätta ytterligare 60 000 hektar skogsmark till två nya naturreservat, Matsorliden och Gertsbäcksdalen. Reservaten, som innebär bortfall av 30–40 framtida skogsarbeten, kommer att kringgränna många privata skogsskiften. De nya reservaten tillförs det redan tidigare existerande mycket stora "Vindelfjällens naturreservat". Den minskade skogssysselsättningen är dock knappast den centrala frågan för de omedelbart berörda. Den handlar snarare om befarade rättsliga konsekvenser av att bli bosatt nära, och få egen mark att gränsa till, ett naturreservat och kanske på sikt nationalparker. Till enskilt ägda skogsfastigheter finns ofta tex rättigheter till jakt och fiske på kronans marker knutna. Men en status som naturreservat innebär bla restriktioner att färdas i markerna. En berörd markägare, skogsarbetare och glesbygdsbo menar att:¹⁴

"I och för sig är det riktigt att inte tillåta avverkningar hur som

helst, inte göra för stora kalhyggen och spara en del skog... Men även om avverkningarna stoppas där det verkligen är befogat, så måste ju folk få röra sig fritt.. Bäst vad det är förlorar vi rätten att jaga och fiska på kronan. Till slut är det nationalpark av alltsammans och stopp på allting. Det är vad folk är rädda för..”

Dessutom kan argumenten att bevara och skydda naturen upplevas som tämligen paradoxalt, vilket kan belysas av följande yttrande från en annan på liknande sätt berörd person:

”När man nu skall göra reservat av alltihopa, vem är dom då rädda för att de skulle förstöra det? Folk som har levat och bott i de här byarna har alltid använt marken och ingen har förstört någonting! Vi kan ta exempel på hur folk färdats i de här områdena... Jo, man gjorde en stig och man hade en enastående förmåga att hitta det rätta landet för att ta sig fram. Men turisterna som man skall spara allt det där för, dom kommer sig inte dit utan att man bryter in en väg... Reservatet blir ju till för att utestänga folk. Eljest behövs det ej! Det är folk som bor här som drabbas av inskränkningarna..”

En nordsvensk fd riksdagsman har mot bakgrund av det han — genom hindren för fortsatt vattenkraftsutbyggnad, införandet av begreppet ”obrutna fjällområden”, där inte ens malmprospektering bör ske, och stoppet för avverkning i ”fjällnära skogar” — uppfattar som en plötsligt uppdykande och mäktig motståndare skrivit:¹⁶

”Ska vi offra allt som ’motståndsrörelsen’ vill då måste vi också acceptera att den norrländska skogsindustrin bantas väsentligt, att det blir stopp för kraftverksbyggen och — troligen också torvbrytning i Norrland. Och vår gruvnäring kan aldrig leva med de krav som samhället på senare tid ställt på den.. och utan vetskap om vad som finns i obrutna fjällområden”.

Den som framfört synpunkterna, Arne Nygren, är numera chef för NSG, dvs Nämnden för Statens Gruvegendom. Det är en institution som nog representerar en fundamentalt annan ”verklighetsuppfattning” än den som förfäktas av ”ekologerna”.

Konfiskation på ideologisk grund

De mot industrisamhället kritiska "ekologiska" förhållningssätten artikuleras på många håll och uppvisar tydliga tecken på att utformas till en övergripande "världsbild". En sådan "ideologisk formeringsprocess" är naturlig och nödvändig då nya maktgruppers intressen håller på att samlas:¹⁷

"Vad och hur vi producerar, hur naturresurser utnyttjas, naturområden skyddas och fritidsmiljöer utformas angår var och en i samhället, inte bara markägaren, entreprenören och staten",

Citatet ovan är ett exempel på vanliga formuleringar då naturresurs- och miljöfrågor diskuteras idag. Genom den nya naturresurslagen ges nu begreppet "ekologi" en rättslig status som argument.

Det är också viktigt för nya intressen, så starka att de kan börja omforma de institutionella villkoren i samhället genom tex lagstiftningen, att de övertygar sig själva och andra att de företräder mer upplysta och insiktsfulla förhållningssätt:¹⁸

"De miljöreformer, som vuxit fram under 1970-talet, innebär emellertid något helt nytt, ett aktivt förhållningssätt och medvetna bearbetningar av de normer och den natursyn, som hittills under detta sekel bildat mönster i vårt samhälle... Först på 1970-talet har en mer medveten diskussion börjat ifrågasätta regler och mönster".

Kanske är det så att de nya kraven, och bakom dem stående intressen, representerar en mer "medveten hållning" och en mer "övergripande rationalitet" vad gäller relationen mänsklig överlevnad och naturresursanvändning. Vi avstår dock här från att ta ställning i sådana, till livsåskådning gränsande, frågor i vår egen tid. Ur historisk synpunkt kan bara kommenteras att nya maktgrupper naturligtvis vill och, om de blir starka nog, även kommer att ta sig "rättigheten" att omforma de institutionella villkoren i samhället i linje med sina intressen. Det man "bara" då kan önska är att det samtidigt erkänns att någon kommer att drabbas härav. Det finns mot den bakgrunden anledning att ställa några frågor inför framtiden.

Då nya intressen och maktgruppers representanter vill genomdriva ett annat naturresursutnyttjande än det som de nuvarande nyttjarna/ägarna ägnar sig åt, bör då inte de senare i möjligaste mån "fullt

ut" kompenseras? Borde inte de äldre, "historiskt överspelade", alltså "köpas ut"? Det är åtminstone för ekonomen det närmast till hands liggande beviset för att det nya naturresursutnyttjandet av människorna verkligen värderas högre än det gamla.

Att den åsikten nog inte delas av alla kan följande, mot den nya naturresurslagen, kritiska citat visa:

"Har vi nu genom lagen om hushållning med naturresurser nått till en viktig vändpunkt såväl i synen på människans rätt att exploatera naturen som i rättsreglernas utformning? Det är tveksamt. Rättsreglerna är fortfarande vaga och ger vida tolkningsmöjligheter. Utgången beror på styrkan i argumentationen... Det torde ta tid innan människans samspel med naturen blir det överordnade målet. Om man betraktar kommunernas planering i ett förhandlingsperspektiv.. finner man att de olika prioriterade intressena i stort sett är öppna för fortsatta förhandlingar till dess det ekonomiska intresset tillgodosetts genom medgivande till exploatering eller genom kompensation enligt inlösen- eller ersättningsregler i PBL eller NVL eller civilrättsligt avtal. Ett framsteg för en förändrad natursyn är, att ekologin ges rättslig status som ett argument..."

Här förefaller åsikten vara att man faktiskt uppenbarar, och representerar ett över särintressena stående, "högre mål" ("ekologin") för lagstiftningen, men vars uppnående inte i tillräckligt tvingande utsträckning garanteras i lagen. "Felet" skulle alltså vara att en situation präglad av "byteshandel" även fortsättningsvis skulle bestå, och där olika nyttjandesätt av naturresurserna ställs mot varandra, samtidigt som kompensationer kan komma att utgå.

En utgångspunkt i den här presenterade historieskrivningen har varit att det inte går att definiera begrepp som "samhällsnyttan", "Guds vilja", "det klasslösa samhället", "maximal tillväxt" eller det idag aktuella begreppet "ekologi", mot vilka historiska och aktuella förlopp och situationer kan värderas och "dömas". Vår genomgång har istället utgått ifrån att det bakom sådana begrepp och föreställningar alltid funnits individer och grupper med olika mål och intressen. Dessa hävdas i sin tur på olika sätt, under olika omständigheter och med olika framgång.

Det skall dock erkännas att då "principen" om "full kompensation" till gamla rättighetsinnehavare förfäktas, detta i praktiken medför ståndpunkten att "rättighetsstrukturen" bör ha en "konservativ bias". Den åsikten motiveras av att framtiden måste formas utifrån

den faktiska situation som historien "skapat" åt oss, oavsett vad vi från moraliska och etiska utgångspunkter idag kan anse om den gångna tidens händelser och den rättighetsfördelning som därvid uppstått. Men blir det förhållningssättet inte följden om man, med trovärdighet och kraft, samtidigt vill förfäktade de demokratiska idealen "rättssäkerhet" och "mänskliga rättigheter"?

8 *Sammanfattning*

Vi har här sökt belysa hur naturresursutnyttjandet och den i vid mening uppfattade samhällsförändringen, i såväl ekonomiskt som institutionellt avseende, växelspelat under drygt 700 år. Den historia som granskats är hämtad från nordligaste Sverige och företrädesvis Lule älvdal. De historiska förloppen har renodlats och tolkats med hjälp av den ekonomiska teorin om "Property-Rights", som kan sammanfattas på följande sätt.

Teorin

Då människorna lever i samhällsbildningar kommer en individs agerande alltid att få effekter på andra personers villkor. Genom spontana processer uppstår därför någon typ av rättsordning. Den kan definiera tex av vem, under vilka villkor och i vilken omfattning olika, mer eller mindre knappa, resurser får nyttjas. Vad som i en given situation är en resurs bestäms av den rådande teknologiska nivån. Förändringar i denna, kanaliserad via nya relativa bytesförhållanden (priser), kan därför få resursbasen i ett område att öka eller krympa.

Intensivare resursutnyttjande och breddad försörjningsbas kan skapas genom specialisering, arbetsdelning och handel. Det förutsätter att samhällets institutioner omformas eller nyskapas så att mer komplicerade sociala relationer kan hanteras. Värdet av olika nyttigheter ingående i utbytet måste tex då noga beräknas, avtal upprättas och konflikter lösas. Mer långtgående arbetsdelning kräver dessutom att rättigheter av olika slag kan överföras mellan individer och grupper, dvs att olika former av äganderätt och kontraktsfrihet utvecklas. Varustransporter, insamling och bearbetning av information, kontroll- och övervakningsfunktioner blir i så fall viktiga verksamheter och tar en allt större del av den totala arbetstiden i anspråk. En "transaktionssektor" av ekonomin växer så småningom fram där rena specialister finner sin försörjning.

Långt driven arbetsdelning, specialistfunktioners framväxt och omfattande byten innebär samtidigt att de gemensamma erfarenheter och föreställningar bland människorna som en låg grad av specialisering medför, tenderar att utplånas. Det ökar behovet av att i organiserade och institutionaliserade former fördela och omfördela produktionsresultatet och bevaka den egna gruppens "rättmätiga" andel. Då blir funktioner i anslutning till ideologibildning, åsiktpåverkan och förhandling väsentliga.

Ekonomisk tillväxt genom specialisering och även fjärrhandel kan utvecklas utan inblandning av en central statsmakt. Men för mer komplicerade transaktioner och mer diversifierad varuuppsättning krävs en rättsordning av mer formellt slag som garanteras av en tredje part, dvs en statsmakt.

Inledningsvis diskuterades två dominerande teoretiska riktningar rörande statsmaktens karaktär, nämligen de om samhällsfördraget respektive klasstaten. Ingendera av dessa båda konkurrerande synsätt anläggs dock. Istället har en anslutning skett till den sk Public-Choice-teorins ståndpunkt, vilken karaktäriserats som något av en mellanposition. En viktig utgångspunkt blir då att i staten verksamma individer och grupper, liksom andra, agerar i eget intresse, dvs vill maximera sina inkomster (skatteintäkter) och säkra sin maktställning/trygghet. Det statliga våldsmonopolet betonas samtidigt som en avgörande aspekt. Sammanfattningsvis hävdas att staten, härskaren och dennes agenter, ägnar sig åt en "byteshandel", där rättigheter till, och skydd för olika näringsutövning, naturresursutnyttjande etc utväxlas mot skattebetalningar och politiskt stöd. Det påståendet äger giltighet för såväl medeltida som för dagens förhållanden.

Diskussionen leder fram till slutsatsen att staten tenderar utvecklas till ett "slagfält" för olika särintressen. Dessa kan på ett avgörande sätt förbättra sin position i ekonomiska och andra avseenden, genom att via politiska processer påverka statsmaktens förhållningssätt, och därmed rättighetsfördelningen. Industrialiseringen under 1800- och 1900-talen, med dess långt drivna arbetsdelning, har medfört att sådan aktivitet över tiden tycks ha blivit allt mer framträdande och komplicerad.

I granskningen av de historiska förloppen har effekter av stora och varaktiga förskjutningar i relativpriserna främst uppmärksamats. Sådana förskjutningar har antingen haft sin orsak i ny teknologi eller i stora befolkningsförändringar. Samhällets gamla institutionella struktur visar sig då ofta som otillräcklig. En nyttighet som tidigare

fanns i överflöd och vars nyttjande därför stått var och en fritt, kan tex bli värdefull. Utnyttjandet ökar, knapphet och konkurrens uppstår. På sikt kan en resursuttömning hota. Konkurrerande äldre nyttjandesätt av en resurs kan också alltmer råka i kollision med starkt ökande sociala konflikter som följd. Situationen innebär ett tryck mot skapandet av nya institutionella förhållanden, tex en ny rättighetsfördelning.

För att i en sådan situation undvika överexploatering och/eller svåra sociala konflikter kan någon typ av kollektiv resurshushållning vara en lösning. Det är, historiskt sett, en vanlig lösning på resurshushållningsproblemen som kunnat bestå under lång tid. Arrangemanget kan dock ha en avgörande nackdel. Resursutnyttjande i kollektiva former, då stora grupper människor berörs, blir dyrbart genom höga kostnader för administration, kontroll och sanktioner. Ett alternativ i syfte att smidigt sammanföra besluten om resursens nyttjande med det direkta kostnadsansvaret blir då ofta olika former av enskilt ägande. Ett flertal exempel på dessa båda institutionella formers funktion, framväxt och upplösning har behandlats.

Historien

De historiska förloppen i Lule älvdal under mer än 700 år har skildrats med början i en situation präglad av samiska fångstsamhällen. Dessa utvecklas till en början utan inblandning av någon centralmakt, men med relativt utvecklad fjärrhandel över språk- och kulturgränser. Det handlade bla om handelsutbyte med västeuropa via den vikingatida nordiska samhällsbildningen.

Under 1200- och 1300-talen växer mer varaktiga och formellt ordnade handelskontakter mellan den samiska fångstekonomin och de agrara nordiska och finska samhällena fram. Det är samtidigt den period då en central statsmakt med säte i Mälardalen utsträcker sina maktanspråk till området. Denna statsmakt utdelar främst laxfiskeprivilegier till mellansvenska stormän, dvs en ny rättighetsfördelning uppstår. Det har tolkats som ett uttryck för fundamentalt nya relativpriser i den europeiska ekonomin under 1300-talet.

En långvarig ekonomisk expansion under 1500-talet, främst kanaliserad genom pälshandeln, fick djupgående effekter på den samiska fångstsamhället. En ny grundläggande ekonomisk struktur, rennomadismen, kom att uppstå. Den nya försörjningsformen förutsatte och

medförde en lång rad institutionella förändringar. Nya rättsförhållanden skapades, bl a fick samebyarna en helt ny geografisk form. Äldre rättigheter, liksom religiösa föreställningar, knutna till fångstekonomin och den utpräglad skogssamiska näringen, fick en ny innebörd eller bröts ner i konkurrensen med den av fjällsamer dominerade storskaliga rennomadismen. Förloppet tog sin början under 1600- och 1700-talen.

Konkurrens om knappa resurser utvecklades också mellan skogssamerna och den av bruks- och skogsnäring stimulerade agara expansionen under främst 1800-talet. Med sin högre skattebetalningsförmåga kunde såväl rennomader som nybyggare flytta fram sina rättsliga positioner rörande resursutnyttjandet genom "byteshandel" med den centrala statmakten. Resurshushållningskonflikterna kunde tex gälla renbeten eller de för fisket skadliga sjösänkningarna för vinnande av höslätter. Vid 1800-talets ingång befann sig den äldre skogssamiska näringen i stark upplösning.

Den statliga handelspolitikens utformning och utveckling gentemot norra Sverige, från medeltiden och framåt, behandlas också. Särskilt uppmärksammas hur staten ofta uppmuntrar monopolitiska privilegiesystem. Dessa innebär att rätten till handel noga avgränsas och koncentreras till vissa sociala grupper, hamnar och marknadsplatser. Syftet är att underlätta kontrollen och därmed sänka kostnaderna för skatte-, avgifts- och tulluppbörden.

Hur en kollektivt ordnad resurshushållning ersätts med enskilt ägande har skogsutnyttjandet exemplifierat. Skogsnäringens tillväxt under 1800-talet gjorde kollektivt tillträde till bl a byarnas skogar ohållbart. Överexploatering hotade varför skiftesrörelsen kraftigt påskyndades och enskilda äganderätter skapas och preciseras. Avvittningen innebar att gränserna mot statens domäner fastställdes. Under 1800-talets senare del upprättas allt effektivare övervakning av statens skogar även i de inre delarna av nordsverige. Beteenden, som i det nya rättsläget, kunde betecknas som ren stöld från statens skogar var utbredda och fick under en tid intensivt bekämpas.

Sekvensen knapphet, konflikt och ny rättslig uppdelning på själva Lule älv har också skildrats. Ny teknologi och nya priser har lett till att älvens vattnet över tiden fått en ny användning. Fisket, som länge dominerade, fick i slutet av 1800-talet konkurrens med flottningen och båda dessa verksamheter fick i början av 1900-talet en ny konkurrent, nämligen de elektricitetsproducerande kraftverksbolagen.

Den andra hälften av 1900-talet har främst präglats av en kraftigt minskad sysselsättning i jordbruk och råvaruorienterad industri.

Verksamheter inom "transaktionssektorn" har däremot tillväxt, liksom produktion av tjänster och varor utan direkt koppling till naturresursbasen. Sysselsättning med anknytning till områdets naturresurser av typen fritid, kultur- och vetenskap har också ökat i omfattning. Det senare, som präglat utvecklingen på såväl nationell som regional och lokal nivå, har tilldelats en avgörande roll i tolkningen av de nya rättsliga förhållanden som idag är under framväxt manifesterade i en "ekologisk" grundsyn och genom den i mitten av 1980-talet antagna nya "Plan- och bygglagen" och lagen om "Hushållning med naturresurser".

Vad är "orsak" och "verkan"?

Då nya rättsliga villkor för naturresursutnyttjandet uppstått, dvs då en samhällsgrupp skaffat sig en starkt ställning gentemot äldre, konkurrerande brukare, har det genom hela framställningen kunnat tolkas på följande sätt:

En startpunkt har vanligen bestått i att nya relativpriser stärkt en form av resursutnyttjande. Det har på sikt medfört framväxten av nya sociala och politiska maktrelationer. De med marknadskrafterna "i ryggen" har stärkt sin ekonomiska ställning och ökat möjligheterna att "marknadsföra" sina synsätt och intressen liksom att betala skatt till staten. Det har skapat goda förutsättningar för att via kollektivt agerande, propaganda och politisk aktivitet idka "byteshandel" med statmakten om rättighetsfördelningen. Om de individer eller grupper som eventuellt har nackdel av en ny rättighetsfördelning samtidigt är ekonomiskt svaga och möter stora svårigheter till kollektivt politiskt agerande, har utgången av den rättsliga kampen varit tämligen klar. Men det handlar ändå om mycket långdragna och komplicerade processer. Såväl aktuell ekonomisk styrka, under historiens gång skapade äldre politiska relationer som rättsordningens, dvs lagarnas, förhållande till en konstitution är avgörande faktorer bakom formen för och snabbheten i, anpassningen till fundamentalt nya relativpriser.

Arbetsdelningens och den ekonomiska omvandlingens konsekvenser, den politiska demokratins innebörd och relation till begreppen "rättsstat" och "rättssäkerhet" har därför kommit att beröras. Det har då samtidigt varit nödvändigt att diskutera den ekonomiska omvandlingens ömsesidiga beroende av begrepp som "norm", "tradition", "ideologi" och "religion".

Noter

1 Teoretiska utgångspunkter

1. För en introduktion till rättsekonomin och den aktuella debatten runt några här nämnda exempel se Skogh red. (1983) Rättsekonomi. Ekonomi under debatt.
2. Valet av synsätt på människan som den "rationelle egoisten" kan givetvis på goda grunder kritiseras. För en kvalificerad och kritisk genomgång av den vetenskapliga diskussionen om mänskliga egenskaper och beteenden i det ekonomiska systemet se Sjöstrand, S-E, "Samhällsorganisation. En ansats till en institutionell ekonomisk mikroteori" kap. 1 och 2. Se också Abrahamsson B, "Varför finns organisationer. Kollektiv handling, yttre krafter och inre logik" tex kap. 6, 7 och 10. Till frågan om preferenser och rationalitet anför Abrahamsson exemplet med personen som köper ett paket cigaretter och samtidigt tänker; "jag borde inte röka så mycket". Det visar, menar Abrahamsson, att en djupare förståelse av mänsklig motivbildning och rationalitet kräver en mer fullständig bedömning än vad ekonomernas "revealed preferences" kan tillhandahålla, dvs att handlingen avspeglar de "verkliga" preferenserna. En historiker måste dessutom beakta såväl individuella handlingar som agerande via massprocesser kanalisera de genom organisationer. Det kräver ett hänsynstagande till både sk målrationalitet, (den rationelle egoisten), och till sk värderationalitet. Det senare avser handlingar som, med Abrahamsson ord, "motiveras av hängivenhet till vissa större syften; dessa handlingar behöver inte innebära vinning för individen, utan kan t o m omfatta klar risk för välfärdsförlust". Abrahamsson aa sid 200.
3. Den teoretiska utgångspunkten är ursprungligen främst inspirerad av D C North och hämtad från två av hans senare arbeten. Se North (1981, 1984). Se även Furubotn/Pejovich (1976), Pejovich (1972), Skogh (1982) eller Sjöstrand (1985) för en enkel introduktion till den sk Property-Rights teorin.

4. Malinowski B (1967) ger en klassiska skildringen av detta, se tex kap. 5.
5. Exemplet med de nordamerikanska indianerna har diskuterats av Demsetz (1967). Diskussionen om externa effekter, rättsordningen och möjligheten att i förhandlingar uppnå samhällsekonomisk rationalitet återfinns i Coase(1960). Intresseorganisationers och Free-rider-beteendens inverkan på den ekonomiska tillväxten har diskuterats av bl a Olson (1965 och 1982).
6. Malinowski (1967) berättar om detta i kap. 3. Se även Campbell Å (1982) för till svensk lappmark anknutna exempel. För en analys av uppkomsten av normer utan rättsordning se A Axelrod (1987)
7. Framställningen följer North (1981) s 21ff
8. Karaktäristiken är nästan ordagrant hämtad från historikern Rolf Torstendahl (1986) sid 510. Se även Torsten Nybom (1986a och 1986b) Den skisserade ståndpunkten ligger också väl i linje med den som artikulerats inom den sk Public-Choice-teorin.
9. Om denna medeltida rätt se tex Oden (1955)
10. Stig Strömholm (1986) diskuterar denna förändring från den av "Gud" ytterst legitimerade makten till begreppet "folkviljan" (uttryckt genom rösträkning) som yttersta legitimitetsgrund. Strömholm menar att majoritetsprincipen i praktiken tjänar som en "överdeologi" idag, dvs som föreställning som i sin tur inte behöver motiveras. Det menar Strömholm vara en farligare maktlära än någon annan, med undantag för klart teokratiska regimer. "Folkviljan- hur den nu kommer till uttryck — är alltid och allestädes nödvändig för att legitimera maktutövning; men å andra sidan legitimeras utan åtskillnad allt vad folkviljan i vederbörlig form väljer att företa sig" Strömholm (1986) s 96.
11. Om riksgränsernas uppkomst och förändrade dragning på nordkalotten se Aarseth B "Fra Nordkalottens historie" och Groth Ö "Ur Norrbottens historia" tex sidorna 292ff och 370-383. Överväganden från statsmaktens sida gentemot undersåtar i gränstrakterna har behandlats av Eva Österberg i hennes forskningar som främst berört södra och mellersta Sverige. Hon presenterar dessa resultat i populär form, men med utförliga referenser, i artikeln "Alternativa protester i det gamla bondesamhället". Tvärsnitt 3, 1984. Hennes beskrivning av statsmaktens och undersåtarnas faktiska relationer faller i hög grad in i den bild vi här förutsatt.
12. North (1981) sid 20.

13. Den presenterade uppfattningen av "traditionens" och "världsbildens" plats i den samhällsekonomiska utvecklingen har mest kraftfullt artikulterats av Georges Stiegler och Gary Becker (1977). För en presentation och kritisk diskussion se Sjöstrand, S-E (1985) bla sidorna 56ff och Abrahamsson (1986) tex kap. 10- 13. Se även Felix D (1979).
14. Se främst den uppmärksammade studien av Olson M (1984). Se även North DC (1981) kap 5. Abrahamsson (1986) försvarar i sin omfattande teorigenomgång i hög grad "den sk gruppteorin för kollektivt handlande" mot Mancur Olsons kritik. Abrahamsson baserar sig då på en annan och vidare tolkning av rationalitetsbegreppet, sk värderationalitet, än den "målrationalitet" som Olson och andra ekonomer utnyttjar. Se Abrahamsson (1986) tex kap. 10—12 och 15.
15. Vi ansluter oss här till Armen Alchians argumentation som i artikeln "Uncertainty, Evolution and Economic Theory", hävdar att individerna handlar rationellt och nyttomaximerande men under stor osäkerhet, dvs med ofullständig information om alla alternativ och konsekvenser i framtiden av dessa handlingar. Men på sikt och som massprocess tenderar på marknaden de mest effektiva, dvs tillväxtbefrämjande handlingarna och samhällsgrupperna att överleva och får därför det avgörande inflytandet på den ekonomiska utvecklingen.

2 Ekonomin i Lule älvdal under 1300- och 1400-talen

1. Framställningen baseras på Lundmark, L (1982) s 67—78 samt Vorren, O (1980)
2. Egil Skallagrimssons saga. Se sid 22ff och 29ff i Hj. Alvings utgåva av Egilssagan
3. Kjellström, R (1983) menar med utgångspunkt i sägnerna att "stalo" handlade om nordbor och att de stora husen på högfjället beboddes av dem, medan Baudou (1981) framför åsikten att det måste ha rört sig om norska sjösamers bosättningar. Det kan ifrågasättas om stalosägnerna överhuvudtaget skall förknippas med de stora husgrunderna. Ett sådant ifrågasättande gör Mulk I-M, arkeologiska institutionen, Umeå universitet, i sitt arbete inom Luleälvsprojektet.
4. Detta är en mycket förenklad bild. För en mer utförlig behandling se Lundholm (1986). Se även Lundkvist S (1985)

5. Framställningen om jordbrukskulturen under medeltiden baseras där inte annat anges på Sundström, H (1984)
6. Wallerström, T (1983) s 34ff
7. Den allmänna karaktärstiken av 1100- och 1200-talens ekonomiska utveckling hämtade från Duby, G (1981) liksom meningen inom citationstecken som hämtats ur den svenska översättningens undertitel.
8. Lunden, K (1977) 263ff
9. Wallerström, T (1983) s 38ff
10. Staf (1935) s 256 och Wallerström (1983) s 39
11. Wallerström (1983) s 21ff presenterar kortfattat dessa forskningsresultat
12. Larsson, L-O (1972)
13. Nordlander, J (1906) s 221f
14. Dateringarna gjorda av arkeologer i Luleälvprojektet
15. Sundström, H (1984)
16. Beskrivningar av och diskussion om denna "birkarlainstitution" återfinns t ex i Lundmark (1982), Nordlander (1906) och Steckzen (1964)

3 Lule älvdal och den ekonomiska utvecklingen under 1500—1700-talen

1. Se Larsson, L-O (1972)
2. Sundström (1984) och Larsson, L-O (1972)
3. Framställningen av den medeltida handelspolitiken baseras på Friberg, N (1984) s 34—40
4. Wallerstein (1974) och Braudel (1982) har starkt betonat betydelsen av denna process under 1500-talet. Braudel tycks även vilja tillmäta de framväxande rättsliga förhållandena i väst en avgörande roll i förklaringen av regionens ekonomiska utveckling som kontrast till förhållandena i stora delar av Främre Orienten och Asien. Det är en ståndpunkt som, trots skillnader i teoretisk ansats, ligger mycket nära den North, D C förfäktar.
5. David Friedman (1977).
6. Uppgifterna om finansieringen av den svenska staten från Tarschys D (1979). Artur Attman har i sina forskningar på ett övertygande sätt påvisat den handelspolitiska bakgrunden till stormaktsstatens agerande.

7. Wallerström (1983) s 42 anger drygt 30 träsk i luleälvsområdet exklusive lappmarken. Där fanns dessutom ca 40 skattlagda fisken. Uppgiften från Layton, I, Geografiska institutionen, Umeå universitet
8. Holmbäck, Å (1920)
9. Följande avsnitt baseras på Lundmark, L (1982)
10. Skildringen av handelspolitiken på Nordkalotten baseras på Attman (1973) och Linge (1969)
11. Linge (1969) redogör för detta.
12. Om marknaden i Torneå se Friberg (1984) s 210-233 och Nyström (1983)
13. Bygger på Steckzen (1964) kap 13 och 17 samt Lundmark (1982)
14. Friberg, N (1984) har presenterat dessa data på sidorna 210—233
15. Attman (1973) s 20-33. Gustaf Vasas citerade yttrande är också hämtat från Attman s 25
16. Lundmark (1982) och Nyström (1983)
17. Uppgifterna hämtade från Olofsson, S I (1962) s 408ff
18. Nordlander (1906) s 100f
19. Olofsson, S I (1962) s 408f
20. Friberg, N (1984) s 210ff
21. Avsnittet bygger uteslutande på Lundmark (1982 a) även om terminologi och i någon mån betoning av faktorerna skiljer sig från honom
22. Rich, E E (1955) s 307ff
23. Se Steckzen (1964) s 363-373
24. Se Fisher, R (1943) kap II och III
25. Lundmark (1982) s 467ff
26. Ottars saga brukar vanligen framföras som ett belägg. Se Lundmark (1982a) sid 39f
27. En sammanställning av källor som finns till, och olika tolkningar av frågan om, lappskatteländens uppkomst, funktion och förändring finns i Kvist, R (1984)
28. Se tex McManus, J C (1972)
29. Se Kvist, R (1984). I en helt nyligen genomförd studie har Kaisa Korpiaako (1985), genom att undersöka domboksmaterial från underdomstolarna i lappmarken, kunnat visa att lappskatteländen kännetecknas av en väl utvecklad enskild äganderätt. De liknar i allt väsentligt den skattemannarätt som kan återfinnas inom de agrara samhällen.
30. Om religionen bland samerna vid kristendomens inträngande se Hultkrantz, Å (1981) samt Widén, B (1980)

31. Lundkvist, S (1979) s 133—160
32. Wallerström (1983) s 42
33. Hermansson, ; (1979) s 115—132
34. Hermansson, Å (1979) s 188ff, Lundmark (1987) och Lindegren (1980) beträffande uppskattningen av krigsförlusternas omfattning.
35. Lundmark (1982) Steckzen (1964)
36. Nyström, M (1982) s 275
37. Friberg, N (1984) s 34—40, 210-233, samt Lundmark (1987). Om Hudiksvalls handel se Hermansson (1987). Den senare avslutar sin undersökning med orden att de norrländska handelsstädernas länge tynande tillvaro inte förklaras av egen svaghet utan ”de mördades av en mäktig konkurrent”, dvs Stockholm som genom handelstvånget fick en kraftig fördel.
38. Se Linge, L (1969)
39. Attman (1973)
40. Nyström, P (1974) s 125
41. Nyström (1974) s 125
42. Framställningen baseras på Awebro, K (1983) främst sidorna 183—224 och 252—328 samt Awebro (1986) rörande vadmalens betydelsefulla roll.

4 Ekonomisk tillväxt och resursutnyttjande i Lule lappmark på 1700- och 1800-talen

1. Om detta och för referenser till relevant forskning se Kvist, R (1983). De följande exemplen på bakslag inom rennärningen i Lule lappmark under 1700- och 1800-talen hämtade från Kvist (1987).
2. Hultblad, F (1968) s 121
3. Enequist, G (1937) s 210
4. Hultblad (1968) s 180ff
5. Bylund, E (1956) s 234ff
6. Hultblad (1968) s 158—200

5 Skogens nytta 1700—1900

1. Om bruksrörelsen se Hultblad (1968), Norberg, P (1958) samt Axelsson, A W (1964) och (1983). Jämförelsen av brännvedspriserna baseras på Jörberg (1972)

2. Nyström, M (1982) s 165ff, 169ff
3. Nyström (1982) s 165ff
4. Se Axelsson (1964) och Nyström (1982)
5. Widmarks undersökning har refererats ur Axelsson (1964) s 63ff där även citaten hämtats
6. Om detta se t ex Pettersson, R (1983) s 11-49 och där refererad litteratur. För en generell genomgång se arbeten av Alchian, A och Demsetz, H. Se även McManus (1975)
7. Om allmänningskogarna se Liljenäs, I (1977)
8. Isaksson, O (1967) s 350ff
9. Isaksson (1967) s 352ff
10. Lundgren, N-G (1984) sid 19
11. Se Skogsstatens berättelser för respektive år BiSOS
12. En livfull skildring av händelsen ger Holmgren, A (1950) s 53—88
13. BiSOS, Skogsväsendet 1870-1890

6 *Nytan av Lule älv på 1800- och 1900-talen*

1. Se Lundgren N-G (1984)
2. Se Lundgren aa (1984) sid 132ff

7 *Industrialisering, intressegrupper och resursutnyttjande på 1900-talet*

1. Citaten ur Gerard, O (1983) s 140 och 156
2. Slutsatsen om systematiken i den politiska beslutsprocessen är den sk "Public-Choice"-skolans. Om denna "ekonomiska teori för politik" se Ståhl, I (1977), Bolin, O m fl (1984) samt Olsen, M (1982)
3. Se Bolin, O m fl (1984) för en analys av jordbrukspolitiken där sådana exempel ges på frågan om politisk arena kontra marknad
4. North, D C diskuterar detta ur ett historiskt perspektiv. North (1981) kap 12—15
5. Avsnittet om Boden hämtat från Åberg (1978) s 446ff
6. Inom Luleälvprojektet behandlas dessa frågor av Strand, H-U, ekonomisk historia, Umeå universitet. Framställningen bygger på hans arbete
- 7 Se Lundgren (1984) kap IX

8. Avsnittet om jordbruksutvecklingen baseras på forskning utförd inom Luleälvprojektet av Dan Bäcklund, ekonomisk historia, Umeå universitet. Se även Lundgren, N-G (1985)
9. Lundgren (1985) s 88f
10. Om näringskonflikter skogsbruk — rennärning se SOU 1983:67 s 61—67 samt Mattsson, L (1981)
11. Om djur- och naturskyddsrelsens framväxt se Sundin (1981) där citaten också hämtats. Se även Frängsmyr (1984) och Ödman m fl (1982)
12. Årsberättelse för Storbackens revir år 1909
13. Om utvecklingstendenserna i dag på området se Skogh, G red. Vem ska bestämma över skog och mark? (1984)
14. Karl-Gunnar Holmberg, Skansnäs, Sorsele kommun. Västerbottens Kuriren 15/4 1987
15. Gunnar Larsson, Vindelberga, Sorsele kommun. Västerbottens Kuriren 15/4 1987
16. Arne Nygren i Norrländsk Tidskrift nr 4 1986.
17. Citatet från boken Vildmarken och Valfärden, Ödman E m fl (1982). Valet av citat ur just denna bok är tämligen slumpmässigt. Liknande åsikter kan lätt återfinnas i många andra publikationer och sammanhang. Se tex Planering med nya lagar. Forskare kommer tera en kommunal försöksverksamhet. BFR 1986. Om "natursynens historia" se tex Frängsmyr (1984). Hypotesen om nya "postindustriella" makgruppers framväxt har under senare tid framförts från många håll. Se tex Bertnson, Skogh, Söderqvist red. Klassamhälle i förvandling (1985) och där anförd litteratur.
18. Ödman m fl (1982) sid 193f
19. Ödman, E; Naturresurslagen, kommunerna och konfliktlösningen. I Planering med nya lagar (1986) sid. 85.

Litteratur

- Abrahamsson, B, Varför finns organisationer? Kollektiv handling, yttre krafter och inre logik (1986)
- Alchian, A, Uncertainty, Evolution and Economic Theory. Journal of Political Economy. June 1950
- Alchian, A, Demsetz, H, Production, Information Costs and Economic Organization American Economic Review 1972
- Arseth, B, Fra Nordkalottens historie. OTTAR nr 84 (1975)
- Attman, A, The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650 (1973)
- Attman, A, Ryssland och Europa (1973)
- Awebro, K, Luleå silververk. Ett Norrländskt silververks historia (1983)
- Awebro, K, Vadmal, samer och Piteå silververk. OKNYTT nr 1-2 1986.
- Axelrod, R, Från konflikt till samverkan (1987)
- Axelsson, A W, Gällivareverken 1855-1882
- Baudou, E, Förändringar inom jägarkulturen vid Lule älv. I Luleälvssymposiet 1-3 juni 1981. Skrifter från Lule älvprojekt 1. Baudou E, Nejati M Red (1981)
- Becker, G, Stiegler, G, De Gustibus Non Est Disputandum. American Economic Review 2. 1977
- Berntson L m fl, Klassamhälle i förvandling (1985)
- BiSOS, Skogsväsendet 1870-1890
- Bolin, O, Meyersson, P-M, Ståhl, I, Makten över makten (1984)
- Braudel, F, Vardagslivets strukturer (1982)
- Bylund, E, Koloniseringen av Pite Lappmark (1956)
- Bäcklund, D, Jordbruksomvandlingens andra sida, I Folk og ressurser i Nord. Sandness, J, Kjelland, A, Österlie, I red (1983)
- Campbell, Å, Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott.

- Umeå (1982). Första upplagan Uppsala (1948)
- Carlsson, B, Relativprisutvecklingen på energi och dess betydelse för energiåtgång, branschstruktur och teknologival. I Styr- medel för en framtida energihushållning. Industridepartementet (1977)
- Coase R H, The Problem of Social Cost. Journal of Law and Economics nr 3, 1960.
- Demsetz H, Toward a Theory of Property Rights. American Economic Review May 1967.
- De Bo 1984:3 Förslag till lag om hushållning med naturresurser.
- Duby, G, Krigare och bönder (1981)
- Egil Skallagrimssons saga. Alving, H red och översättning (1938)
- Enequist, G, Nedre Luledalens byar (1937)
- Felix D, De Gustibus Disputandum Est: Changing Consumer Preferences in Economic Growth. Explorations in Economic History 16, 1979.
- Fisher, R H, The Russian Fur Trade 1550-1700 (1943)
- Fjellström, P, Samernas samhälle i tradition och nutid (1985)
- Friberg, N, Stockholm i Bottniska farvatten (1984)
- Friedman, D, Theory of the Size and Shape of Nations. Journal of Political Economy 1977
- Furubotn, E G, Pejovich, S, Property, Rights and Economic theory. A survey of Recent Literature. Journal of Economic Literature (1976)
- Frängsmyr T red, Paradiset och vildmarken. Studier kring synen på naturen och naturresurserna (1984)
- Gerard, O, Studier i regeringens och riksdagens behandling av Norrlandsfrågan med särskild hänsyn till förbudslagstiftningen 1901-06
- Groth, Ö, Ur Norrbottens historia (1984)
- Heckscher E F, Svenskt arbete och liv (1957)
- Hermansson, Å, Hur böndernas jord blev kronans. I bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige. Red Torstendahl, R Revera M (1979)
- Hermansson, Å, De Norrlandsstädernas handel till år 1620 (1986) I Åkerman S red. Älvdal i Norr (1987)
- Holmbäck, Å, Studier över de svenska allmänningarnas historia. Uppsala universitets årsskrift 1920
- Holmgren, A, Norrlandsminnen (1950)
- Hultblad, F, Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken (1968)

- Hultkrantz, Å, Rennomadism och samereligion. Stencil (1981)
- Huss, E G, Undersökning öfver folkmängd, åkerbruk och boskapskötsel i landskapet Västerbotten åren 1540-1571 (1902)
- Isaksson, O, Bystämman och bystadga (1967)
- Jörberg, L, A History of Prices in Sweden 1732-1914 (1972)
- Kjellström, R, Staloproblemet i samisk historia. I Folk og Ressurser i Nord. Red Sandness, J, Kjelland, A, Österlie, I (1983)
- Korpijaako, K, Samerna och jordägarätten 1-2. Diedout 1985 nr 3—4.
- Kuhn TS, The Structure of Scientific Revolution (1970)
- Kvist, R, Skatteland och skattetryck. Stencil, Historiska institutionen, Umeå universitet
- Kvist, R, Samerna och jordägarätten. Rec. av Kaisa Korpijaako. Historisk tidskrift nr. 3 1986.
- Kvist, R, Rennomadismens dynamik. Historisk Tidskrift 2/1987.
- Kvist, R, Beskattningen av samerna i Sverige 1695-1860. I Åkerman S red Älvdal i Norr (1987)
- Larsson, L-O, Nasjonale forskningsoversikter. Det nordiske ødegårds-projekt publikation nr 1 (1972)
- Liljenäs, I, Allmänningsskogarna i Norrbottens län (1977)
- Lindgren J, Utskrivning och utsugning (1980)
- Linge, L, Gränshandeln i svensk politik under äldre Vasatid (1969)
- Lunden, K, Törrfiskeeksporten fra Bergen på 1300-talet. Historisk Tid-skrift 1977. Norge
- Lundgren, N-G, Självhushållning, lönarbete och specialisering i Norr-ländsk skogsbygd 1910-60. I Wallentin H red. Informell ekonomi i glesbygd (1985)
- Lundgren, N-G, Skog för export. Skogsarbete, teknik och försörjning i Lule älvdal 1870-1970 (1984)
- Lundholm, K, Medeltid i nedre Luledalen. Stencil, Norrbottens Mu-seum (1986).
- Lundkvist, S, Resurser, skattetryck och fattigdom i 1610-talets Sverige. I Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige. Red Torstendahl, R, Re-vera, M (1979)
- Lundkvist, S, Northern Scandinavia During the middle Ages. I Archeology and Environment 4. In Honorem Evert Baudou. Depart-ment of Archaeology. University of Umeå. (1985)
- Lundmark, L, Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångst-

- samhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark (1982)
- Lundmark, L, Kronans lappskatt och fångstsamhällets upplösning. Historisk tidskrift 1982:4
- Lundmark, L, Hushållning inom snäva ramar. Lokal försörjning och centrala ingrepp i nedre Lule älvdal 1550-1750. I Åkerman S red. Älvdal i norr (1987)
- Malinowski, B, Brott och bruk i ett primitivt samhälle (1967). Första upplagan 1926.
- Manker, E, De svenska fjällapparna (1947)
- Mc Manus, J C, Economic Analysis of Indian Behavior in the North American Fur Trade. Journal of Economic History 1972
- Mattsson, L, Relationen skogsbruk renkötsel (1981)
- Norberg, P, Forna tiders järnbruk i Norr- och Västerbotten (1958)
- Nordlander, J, Om birkarlarna. Historisk tidskrift 1906.
- North, DC, Structure and Change in Economic History (1981)
- North, DC, Government and the Cost of Exchange in History. Journal of Economic History, nr 2 1984
- Nyblom, T, Samhällsformation och samhällsorganisation i Sverige 1890-1975 — en principskiss. Historisk tidskrift nr 1 1986.
- Nyblom, T, En fråga om problemformuleringsprimat. Historisk Tidskrift nr 4 1986.
- Nygren, A, Hur skall vi ha det med naturtillgångarna? Norrländsk Tidsskrift nr 4 1986.
- Nyström, M, Lulebygdens handel före stadsgrundandet. Norrbotten 1982-83 (1983)
- Nyström, M, Norrlands ekonomi i stöpsleven. Ekonomisk expansion, stapelvaruproduktion och maritima näringar 1760-1812 (1982)
- Nyström, P, Historieskrivningens dilemma och andra studier. Red. Forser, T (1984)
- Oden, B, Rikets uppbörd och utgift (1955)
- Olofsson, S, I, Övre Norrlands historia (1962)
- Olson, M, The Logic of Collective Action (1965)
- Olson, M, Nationers uppgång och fall. Ekonomisk tillväxt, stagflation och samhällens förkalkning (1984)
- Pettersson, R, Laga skifte i Hallands län 1827-1876 (1983)
- Pejovich, S, Towards an Economic Theory of Creation and Specification of Property-Rights. Review of Social Economy sept. 1972.

- Pejovich, S, Karl Marx, property rights school and the process of social change. *Kyklos* 3 (1982)
- Planering med nya lagar. Forskare kommenterar en kommunal försöksverksamhet. BFR 1986.
- Rennäringsens ekonomi. SOU 1983:67
- Rich, E, Russia and the Colonial Fur Trade. *Economic History Review* 1955
- Sjöstrand, S-E, Samhällsorganisation. En ansats till en institutionell ekonomisk mikroteori
- Skogh, G, Den osynliga handen och lagens långa arm, *Ekonomisk Debatt* 8/1982
- Skogh, G, red, Rättsekonomi. *Ekonomi under debatt* (1983)
- Skogh, G, red, Vem ska bestämma över skog och mark (1984)
- Staf, N, Marknad och möte (1935)
- Steckzen, B, Birkarlar och lappar (1964)
- Strand, H-U, Vattenkraftsutbyggnaden i Lule älv. I *Daedalus årsbok* (1984)
- Strömholm, S, Motströms och medströms. *Svenska betraktelser* (1986)
- Ståhl, I, En ekonomisk teori för blandekonomi. I *Erfarenheter av blandekonomin*. Dahmén, E red (1977)
- Sundin, B, Från rikspark till bygdemuseum. I *Naturligtvis. Uppsatser tillägnade Gunnar Eriksson*. Stencil, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet (1981)
- Sundström, H, Bönder bryter bygd (1984)
- Tarschys, D, Den offentliga revolutionen (1979)
- Tostendahl, R, Revera, M, red, Bördor, bönder, börd i 1600-talets Sverige.
- Torstendahl, R, Staten, samhället och den organiserade kapitalismen. *Historisk Tidskrift* nr 4 1986.
- Wallerstein, I, *The Modern World-System* (1974)
- Wallenström, T, Kulturkontakter i Norrbottens inland under medeltiden. I *Norrbotten 1982-83* (1983)
- Wallentin, H, red, Informell ekonomi i glesbygd (1985)
- Widen, B, Religionsskiftet från hedendom till kristendom bland samerna i Nordskandinavien
- Winberg, C, Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier (1985)

Vorren, Ö, Samisk besetning på Nordkalotten, arealdisponering og ressursutnyttning i historisk-okologisk belysning. I Nordskandinavisk historia i tvärvetenskaplig belysning. Utg Baudou, E, Dahlstedt, K-H (1980)

Åkerman, S, red, Älvdal i norr (1987)

Åberg, A, Vår svenska historia (1978)

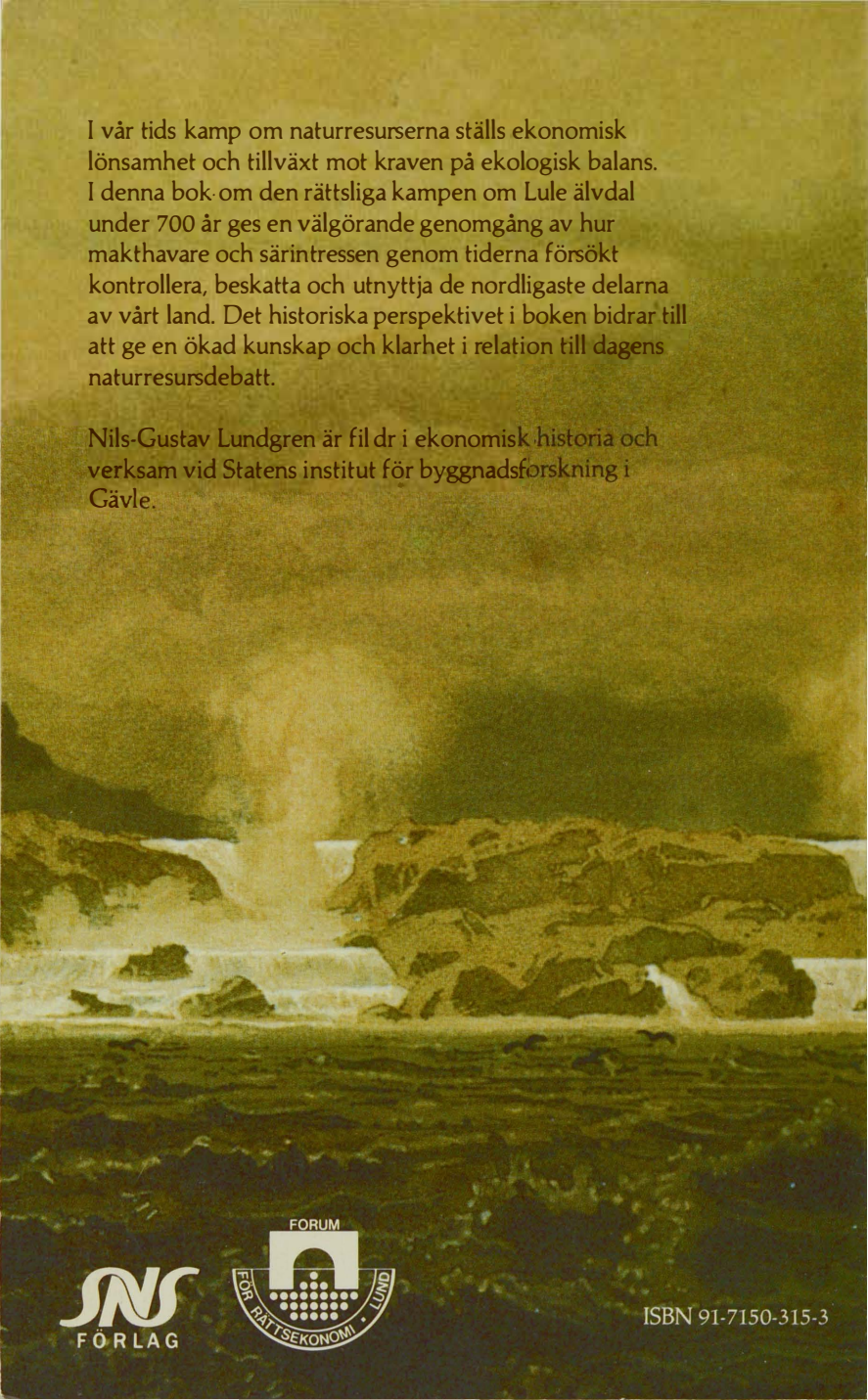
Ödman, E, m fl, Vildmarken och välfärden. Om naturskyddslagstiftningens uppkomst (1982)

Ödman, E, Naturresurslagen, kommunerna och konfliktlösningen. I Planering med nya lagar, BFR 1986.

Österberg, E, Alternativa protester i bondesamhället. Tvärsnitt 3 1983

I vår tids kamp om naturresurserna ställs ekonomisk lönsamhet och tillväxt mot kraven på ekologisk balans. I denna bok om den rättsliga kampen om Lule älvdal under 700 år ges en välgörande genomgång av hur makthavare och särintressen genom tiderna försökt kontrollera, beskatta och utnyttja de nordligaste delarna av vårt land. Det historiska perspektivet i boken bidrar till att ge en ökad kunskap och klarhet i relation till dagens naturresursdebatt.

Nils-Gustav Lundgren är fil dr i ekonomisk historia och verksam vid Statens institut för byggnadsforskning i Gävle.

SN
FÖRLAG

ISBN 91-7150-315-3